

T.A.İbrahimov (Şahin)

**İranda Siyası Cəmiyyətlər
və
Təşkilatların Yaranması
və
Onların Fəaliyyəti**

(3 Bölümdə)

1-ci bölüm
Giriş ilə Birinci fəsil

G i r i ş

İrənin ictimai inkişaf səviyyəsilə əlaqədar olaraq XIX əsrin ikinci yarısından bu ölkədə hakim quruluşa qarşı mübarizə əsas e'tibarı ilə dini xarakter daşımış və ya din bayrağı altında aparılmışdır. Təkcə XIX əsrin əvvəllərindən şiəlikdən ayrılmış Şeyxi, Babi, Əzəli, Bahai və s. təriqətlər İranda hakim olan şiəlikdə və hakim ictimai quruluşda dəyişiklik zəruriyyətindən meydana gəlmiş, hakim dinə, hakim qüvvələrə qarşı mübarizənin təzahürü olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısından sonra yaradılmış bir çox siyasi təşkilatlar, cəmiyyətlər dini təriqətlərdən tamamilə fərqli olaraq, İrənin Avropa yolu ilə (kapitalizm yolu ilə) inkişaf etməsi və İrəni istiqlalının qorunması uğrunda fəaliyyət göstərmişlər. Lakin həmin təşkilatlar və cəmiyyətlərin özü də dini şüarlardan və dini asılılıqdan tamamilə azad hərəkət edə bilməmişlər. Onlar çox vaxt mütərəqqi ruhanilərin, din xadimlərinin gücündən, nüfuzundan istifadə məqsədilə dinə uyğun Hərəkət etməyə məcbur olmuşlar. Şübhəsiz, bu da İrənin ictimai, iqtisadi və siyasi geriliyindən, ölkədə hökm sürən savadsızlıqdan, əhəlinin dini xürafət tə'sirine qapılmasından irəli gəlirdi. Bu dövrdə Avropada elm, sənaye, texnika sahələrində böyük işlər görüldüyü halda, İrənin iqtisadi inkişafı, İrəni xalqlarının oyanması, onların ictimai və siyasi həyata qoşulması qarşısında çox böyük maneələr dayanırdı: Uzun əsrlərdən bəri İranda hökm sürən feodal quruluşu, onun mütləqiyyət üsuli-idarəsi hər hansı bir yeniliyin qəddar düşməni idi. Xalqın oyanmasından, onun siyasi, ictimai mübarizə şüuruna malik olmasından dəinətlənən mütləqiyyət Avropa yeniliklərinə rəğbət bəsləyən, ölkədə maarif, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi üçün çalışmaq istəyən hər hansı bir mütərəqqi şəxsin və ya cəmiyyətin fəaliyyətinə qətiyyən imkan vermək istəmirdi. Ölkədə hökm sürən savadsızlıq, cəhalet, xürafət ruhanilərin silahı olan dini həkəmlərin və şəriətin hakim mövqə tutması üçün əlverişli şərait yaradırdı. Uzun əsrlərdən bəri ruhanilər İrəni feodal quruluşunun ayrılmaz hissəsi kimi xalqı istismar edirdi. İrənin görkəmli alimlərindən Seyid Əhməd Kəsrevi məşrute inqilabından əvvəlki İranda ruhanilərin tutduğu mövqedən bəhs edərkən yazır: «O zaman İranda bir dövlət var idi, bir də şəriət, daha açıq deməliyəm, bir tərəfdə Nəsreddin Şah dövlət adı ilə hökəmlər edir, digər tərəfdə mollalar şəriət namına hökm sürürdülər. Bu iki qüvvə arasında daim gizli və açıq toqquşmalar gedirdi. Mollalar üstün gəldikdə, onu şəriətin tərəqqisi

adlandırırırdılar. Kütlələr də şəriətin qüvvətlənməsindən başqa bir şey istəmirdi və bilmirdi...»1.

Hakimiyyətdən artıq pay almaq, uğrunda ruhanilərlə mütləqiyyət arasında daim davam edən açıq və gizli toqquşmalara baxmayaraq, onların Hər ikisi ölkə əhalisini, xüsusilə zəhmətkeş kütlələri soymaqda, qəret etməkdə eyni məqsəd daşıyır, lakin həmin məqsədi həyata keçirməkdə ayrı ayrı vasitələrdən istifadə edirdilər. Feodallar mütləqiyyətin əlində olan silahlı dəstələrdən, inzibati orqanlardan, şəriət başçıları isə uzun əsrlərdən bəri ölkədə yayılmış xürafatdan, cəhəldən və s. istifadə edərək, xalq üzərində tam özbaşınalıqla hakimiyyət edirdilər. Bəzi hallarda kütlələr tərəfindən narazılıq, müxalifət və müəyyən bir müqavimət göstərildikdə, hər iki mürtəçə hakim qüvvə birləşərək, həm silahlı dəstələrin, inzibati orqanların, həm də şəriət əhkamlarının amansız zərbələri altında ən kiçik bir hərəkəti belə boğub dağıdırdılar.

İranda inkişafına qarşı mühüm maneələrdən biri də xarici dövlətlərin İranda apardıqları müstəmləkəçilik siyasəti idi. XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində ingilis müstəmləkəçiləri ilə çar hökuməti arasında, davam edən rəqabətin və ziddiyyətin ən kəskin nöqtələrindən biri İran idi. İngiltərə və çar dövlətləri İranla bağladığı qöyribərabər müqavilələrlə və aldıqları müxtəlif imtiyazlarla bu ölkəni siyasi və iqtisadi cəhətdən iflasa uğradaraq, yarım-müstəmləkəyə çevirmiş, nəhayət, 1907-ci il öz aralarında bağladığı saziş əsasında İranda ərazi cəhətdən də rəsmən «nüfuz dairələrində» bölüşdürmüşdülər. İngiltərə və çar hökumətlərinin apardıqları müstəmləkəçilik siyasəti İranda Şərqi geri qalmış ölkələri sırasına daxil etmişdi. Lakin İranda bizim bəhs etdiyimiz dövrdə mövcud olan hökumət dairələri çürümüş feodal quruluşunun, onun başında duran kiçik bir əqəliyyətin mənafeyini, hakimiyyətini qoruyub saxlamaq məqsədinə uyğun təşkil edilmişdi.

1858-ci ilədək şah hökuməti tək-cə bir nəfər baş nazir (Sədrə Ə'zəm) vasitəsilə idarə edirdi, nazirlik səviyyəsində olan başqa mühüm idarələr baş nazirin dəftərxanasına daxil idi. Mirzə Ağaxan Nuri baş nazirlikdən kənar edildikdən sonra Nəsreddin şah dövlət işlərini idarə etmək üçün daxili işlər, xarici işlər, maliyyə, qoşun, ədliyyə, oqaf(2) və təqaüd nazirliklərindən ibarət '6' nazirlik təşkil etdi(3). Əhalinin zəruri ehtiyaclarını tə'min, edə bilən heç bir nazirlik yox idi. Ölkənin əsas iqtisadi həyat mənbəyini təşkil edən kənd təsərrüfatı üçün nazirlik təşkil edilməmişdi. Bu mühüm və həyati sahənin inkişaf etdirilməsi üçün hətta kiçik bir idarə belə yaradılmamışdı.

Ölkədə fabrikzavəd sənayesi, dağmə'dən işləri sahəsində iş aparılmırdı, ona görə müvafiq nazirlik və idarə belə yox idi. Mirzə Tağı xan Əmir Kəbirin baş nazirliyi dövründə (1848-1851) yaranmış və ya əsas qoyulmuş bə'zi kiçik fabrik, zavədlər(4) İranda özlərinin satış bazarına çevirmək siyasəti aparan kapitalist dövlətlərin malları ilə rəqabət edə bilməyib, ortadan gedir, hətta sənətkarlıq e'malatxanaları da iflasa uğrayaraq təcridlə dağılırdı.

Mütləqiyyət dövlət sistemində ticarət nazirliyi də yox idi. Ölkənin daxili və xarici ticarətinə heç bir orqan tərəfindən nəzarət edilmir və bu 'mühüm sahə əslində özbaşına buraxılmışdı. Xarici ticarət sahəsində ölkənin idxalatı onun ixracatına üstün gələrək, xaricilərin xeyrinə qurTağırdı. Bir sözlə, ölkənin ticarət və sənayesi kənd təsərrüfatı

sahəsi kimi zəif və pozğun idi.

XIX əsrin 90-cı illərindən mövcud nazirliklərə ticarət nazirliyi də əlavə edilmişdi. Lakin bu nazirlik ölkənin daxili və xarici ticarətinin inkişafı üçün əməli və müsbət iş görməmişdir. 1883-cü ildə ticarət nazirliyi vəzifəsinə tə'yin edilmiş Abbas Mirzə Mülkaara həmin nazirliyin mahiyyətini izah edərək, açıqça e'tiraf edirdi ki, ticarət nazirliyi yalnız taçirlərin şikayətlərinə baxmaq, onlara borclu qalanlardan pulu yığmaqla məşğul olurdu. Nazirlik vasitəsilə ödənilən borcların məbləğindən 6 faiz nazirliyə verilirdi, bu da nazirliyin gəlir mənbəyi idi. Ticarət nazirliyinin əməl dairəsi Tehran şəhərindən kənara çıxa bilmirdi və buranın özündə də saray adamları nazirliyin işlərinə müdaxilə edirdilər(5).

Ölkənin abadlığı üçün zəruri olan dəmir və şose yollarının olmaması nəticəsində mərkəzlə vilayətlər arasında, vilayətlərlə rayonlar arasında əlaqə çox zəif və yarıtmaz idi. Məsələn, dövlət sistemində nəinki yol işinə baxan ayrıca idarə yox idi, ümumiyyətlə hakim siniflər yol çəkilişi və onlara nəzarət məsələsi ilə məşğul olmurdu.

İran xalqlarının acınacaqlı vəziyyəti, köhnə quruluşun, mütləqiyyət üsuli-idarəsinin yaramazlığının daha qbarıq təzahürü səhiyyə nazirliyinin olmamasında da özünü göstərirdi. Əhalinin sağlamlığını qorumaq, dəhşətli yoluxucu xəstəliklərin qarşısını almaq üçün heç bir tibbi müəssisə yox idi. Təhlükəli yoluxucu xəstəliklər (vəba, taun) minlərlə, on minlərlə əhalini qırıb ortadan aparırdı(6).

İran əhalisinin ən zəruri Ehtiyaclarından maarif, tə'limtərbiyə işləri üçün də heç bir idarə yox idi. Maarifi, mədəniyyəti yaymaq, məktəblər, elm ocaqları tə'sis etmək üçün dövlət tərəfindən heç bir vəsait verilmirdi. 1851-ci ildə baş nazir Mirzə Tağı Xan Əmir Kəbir tərəfindən Tehrandə tə'sis edilmiş darülfünundan başqa ölkənin heç bir yerində yeni üsulla tədris edən məktəb yox idi. Mövcud olan bütün məktəblər ruhanilərə məxsus idi. Bu sahədə statistika mə'lumatının olmamasına baxmayaraq, bütün əhali içərisində savadlıların ancaq 2-3 faiz təşkil etdiyini qeyd etmək olar. Bunların da böyük əksəriyyətini ruhanilər, dini məktəb tələbələri təşkil edirdilər.

ÖLKƏNİN və ƏHALİNİN ehtyacları üçün zəruri olan hzırlıqların, idarələrin və müəssisələrin yaradılması əvəzində sarayda 20-dən artıq nazirlik və idarə təşkil edilmişdi ki, bunların da çoxu şəxsən şah və onun yaxın adamlarına qulluq edirdi. Məsələn, ov idarəsi, ov quşları idarəsi, saray nəqliyyat vəsaiti nazirliyi, xəlvət nazirliyi, hərəm və xacələr idarəsi, keşikçilər idarəsi və s... (7) Həmin quruluş ölkənin mühüm vilayətlərində eynilə və ya bir qədər fərqli olaraq generalqubernatorlar üçün də təşkil edilirdi.

Ölkənin bütün hüquq və cəza işlərində ruhanilərin böyük nüfuzu vardı. Ədliyyə nazirliyi ruhanilərin hökmlərini, göstərişlərini icra edirdi. Ölkədə mövcud olan vəqf əmlakı əsas e'tibarilə ruhanilərin ixtiyarında olduğuna görə mütləqiyyətin dövlət quruluşunda vəqf nazirliyi də məzmunuz bir idarə idi. İran tarixçilərindən Həbibullah Muxtari ruhanilərdən bəhs edərək göstərir ki, kütlələrin dindarlığından, cəhalətindən istifadə edən mürtəce ruhanilər üzlərinin varlanması və tənənəli yaşaması üçün əhalini qarət etməkdə heç bir qəddar hökumət başçısından və ya feodaldan geri qalmazlar. Xalqın malına, canına qəsd edən mürtəce ruhaninin

eməllərinə maneçilik niyyətində olan hər bir kəs kafir, babi adlandırılaraq, avam kütlənin və ya hökumət mə'murlarının əlilə məhv etdirilərdi. Bə'zi hallarda həmin kafir və ya babinin həyatına ruhaninin bilavasitə öz əlilə son qoyulardı(8).

Mütləqiyyət quruluşunun bütün ağırlığı əhalinin, xüsususilə zəhmətkeş kütlələrin qərəti hesabına toplanan vergilərlə tə'min edilirdi. Hökumətin əsas gəlir mənbəyini kəndlilərdən, şəhər zəhmətkeşlərindən müxtəlif adlarla toplanan vergilər, cərimələr və kömrük gəlirləri təşkil edirdi. Hökumət maliyyə nazirliyi vasitəsilə bütün ölkədən vergi toplamaq imkanına malik deyildi. Vergi toplamaq xtiyari əyalət və vilayət hökmdarlarına verilmişdi. Hökmdarlıq vəzifələri də hər il saray tərəfindən böyük rüşvət müqabilində satılırdı. Hökmdarlar saraya çatacaq rəsmi məbləği, dövlətin digər dairələrinə verəcəkləri rüşvətləri, ölərinin böyük cari xərclərini, gələcək ehtiyatlarını nəzərə alaraq, hökumətin «rəsmi» vergi məbləğindən 2–3 qat artıq vergi toplayırdılar. Abdullah Müstofi yazır: «Şah hər bir vilayət üçün müəyyən qədər məbləğ rüşvət tə'yin etmişdi. Bu məbləğ hökmdarlar tərəfindən qabaqcadan ödənilməli idi, məsələn Fars, Xorasan əyalətlərinin hər biri ildə 200 min tumən(9) saraya rüşvət verməli idi»(10). Ona görə də hər bir hökmdar öz istədiyini kimi vergi toplayırdı.

Bütün ölkəni narazılıq bürümüşdü. Şah və onun ətrafındakılar xalqın şikayətinə və e'tirazına e'tina etmirdilər. Feodalların, mülkədarların dözülməz istismarı nəticəsində varyoxdan çıxan kəndlilər şəhərlərə axaraq, yoxsullar və işsizlər ordusuna qoşulurdular. Onlardan bir çoxu ölkəni tərk edib, iş ardınca qonşu ölkələrə getməyə məcbur olurdular. Çünki İranda hələ yüz minlərlə işçi qüvvəsinə ehtiyacı olan sənaye yox idi.

Bir tərəfdə sayca kiçik bir dəstə olan hakim siniflər və təbəqələr (feodallar, mülkədarlar, komprador burjuaziya, iri ruhanilər, saray, dövlət nümayəndələri və onlara mənsub olan digər ictimai tüfeylilər), digər tərəfdə milyonlarla kəndlilər, fəhlələr, sənətkarlar, kənd və şəhər yoxsulları, xırda və orta burjuva təbəqələri və s. dayanırdılar. Birinçilər ölkənin və xalqın üzərində mütləq ixtiyara və özbaşınalıqqa malik idilər. Milyonlarla əhalini təşkil edən ikinci dəstənin payı hər cür ictimai, siyasi hüquqdan məhrum olmaq, qərət olmaq, savadsızlıq, xəstəlik, aclıq və sair bədbəxtliklərdən ibarət idi. Belə bir quruluşda hökm sürən pozğunluq, satqınlıq və rüşvətçılıq imperialist dövlətlərin müstəmləkə siyasətinin həyata keçirilməsinə əlverişli imkan və şərait yaratmışdı.

İranda ictimai həyat tarixinin belə gərgin və dəhşətli dövründə, zülmə və hüquqsuzluğa qarşı ən kiçik bir e'tiraz amansızcasına boğulduğu şəraitdə bir sıra vətənpərvər və mübariz ziyalılar ölkənin və əhalinin nicatı üçün yeganə çarə yolunu xalq kütlələrini oyatmaqda, onları ictimai, siyasi mübarizəyə cəlb etməklə çürümüş feodal quruluşunu yıxmaqda, onun yerində dövrün şəraitinə uyğun demokratik quruluş yaratmaqda görürdülər. Bu əsərdə həmin mütərəqqi və mübariz ziyalılar tərəfindən 1858-ci ildə ilk siyasi, gizli cəmiyyətin yaradılmasından başlayaraq məşrutə inqilabının ilk mərhələsinədək əhatə olan müddətdə İranın siyasi cəmiyyətləri və təşkilatlarının meydana çıxması və fəaliyyəti tarixinin işıqlandırılması vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdur.

İranda ilk siyasi gizli cəmiyyəti aristokrat ziyalılar tərəfindən təşkil edilmişdir. İlk fəaliyyəti dövründə liberal islahat, normal mütləqiyyət tələbatı ilə meydana çıxmış bu cəmiyyət

daxili və xarici ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, kütlələrin tədriclə oyanması ilə əlaqədar olaraq getgədə öz tələbatını artırmış, feodalizmə, xarici kapitalizmə qarşı xalq mübarizəsini təşkil etməyə sə'y göstərmişdir. Sonra yaranmış digər cəmiyyətlər və təşkilatlar ictimai həyatın inkişafı, mühüm tarixi hadisələrin tə'siri ilə əlaqədar olaraq öz mübarizələrində daha irəliləyərək, inqilabi təşkilat səviyyəsinə, 1905–1911-ci illərin inqilabını hazırlayan və ona istiqamət verən siyasi orqanlar səviyyəsinə yüksəlmişlər.

1858-ci ildən 1906-cı ilədək İranda siyasi cəmiyyətlərin, təşkilatların yaranması və fəaliyyəti tarixini işıqlandırmaq məqsədilə əsər 3 fəsilə bölünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzu xüsusi olaraq indiyə qədər tədqiq edilməmişdir. Siyasi cəmiyyətlər, təşkilatlar gizli şəraitdə yarandığı və gizli fəaliyyət göstərdiyinə görə, özlərindən sonraya yazılı mə'lumat, sənəd, material saxlamaq imkanına malik olmamışlar. Lakin Həmin dövrün ictimai, iqtisadi, siyasi hadisələrinə aid müxtəlif əsərlərdə həmin cəmiyyətlərin və təşkilatların bə'ziləri haqqında müəyyən mə'lumata təsadüf olunur. Bu əsərin hazırlanmasında bilavasitə siyasi cəmiyyətlərin, təşkilatların yaradılmasında və fəaliyyətində şəxsən iştirak edən ictimai xadimlərin və müəlliflərin əsərlərindən, yazılarından mənbə kimi, lakin müqayisəli və tənqidi surətdə istifadə edilmişdir. Onlardan «Adəmiyyət cəmiyyətinin müəssisi və təşkilatçısı Mirzə Melkum xanın(11) və həmin cəmiyyətin görkəmli üzvlərindən Mirzə Yusif xan Müstəşauddövlənin əsərlərindən bə'ziləri, «İttihade islam» təşkilatının müəssisi Seyyid Cəmaləddin Əsədabadinin məktubları və məqalələri, «Inqilab komitəsi»nin təşkilatçılarından Mirzə Yəhya Dövlətabadinin(12), «Əncüməne məxfi»nin yaradıcılarından Kermaninin(13), siyasi, gizli əncüməndə fəaliyyət göstərən Mehdi Məlikzadənin əsərləri(14) bir çox mühüm məsələlərin işıqlandırılmasında müəllifə bir mənbə kimi yardım göstərmişdir.

Cəmiyyət və təşkilatların tarixinin işıqlandırılması ilə əlaqədar olaraq bir çox ictimai-siyasi hadisələrin izah edilməsi zərurəti qarşıya çıxdıqda, həmin hadisələrin yaxın müşahidəçilərinin yazılarından, qeydlərindən köməkçi mənbə kimi istifadə edilmişdir. Onlardan uzun müddət sarayda mühüm vəzifələr tutmuş Abbas Mirzə Mülkəranın yazdığı tərcümeyi halını (15), 1890-1892-ci illərdə saray həkimi olmuş fransalı doktor Fevriəznin gündəlik qeydlərini(16) «Tənbəki üsyanında bilavasitə iştirak etmiş ruhanilərdən höccətülislam Şeyx Riza Zəncaninin bu üsyan haqqındakı əsərini(17), 1896-1904-cü illər də saryda! xüsusilə baş nazir Əminüssultanla yaxın olan, İran qazaq briqadasının komandiri polkovnik V. A. Kasaqovskinin gündəliklərində toplanmış məlumatı(18) qeyd etmək lazımdır.

«Adəmiyyət cəmiyyəti»nin müəssisi Mirzə Melkum xanın əsərlərindən bə'zilərini toplayaraq, onların qısa məzmununu yenidən nəşr etdirən Məhəmməd Mühit Təbatəbainin(19) Melkum xanın dünyagörüşünü işıqlandıran Friydun Adəmiyyətin əsərləri, habelə İran müəlliflərindən İsmayıl Rainin, Əli Müşirinin Britaniya muzeyi arxivinin sənədlərinə əsaslanaraq, framason(21) haqqında yazdıqları məqalələr(22) də faktik material cəhətdən zəngindir. Həmçinin Rus alimlərindən L. Şeynin Moskva şərqşünaslarının 1908-ci il 2 aprel tarixli iclasında İran masonları haqqında söylədiyi elmi mə'ruzəsindən görünür ki, o, İran masonu (fəramuşxanə) haqqında mə'luqiat toplamaq üçün şəxsən İrana getmiş, İran masonlarının bə'ziləri ilə görüşmüş və bu barədə onlarla müzakirə aparmışdır.

Y.İlin öz mə'ruzəsində İran fəramuşxanəsinin təşkilati işləri haqqında dəqiq mə'lumat verə bilməsə də, bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasında onun mə'ruzəsinin əhəmiyyəti vardır(23). İngilis tədqiqatçılarından Ləmbtonun «Gizli cəmiyyətlər və 1905–1906-cı illər İran inqilabı»(24) adlı məqaləsi İran tarixçilərindən Mühit Təbatəbai, Nazimülislam Kermaninin yazıları əsasında, ancaq ümumi izahat xarakterində tərtib edilmişdir.

Yuxarıda göstərilən bütün mənbə və mə'xəzlərdən əlavə, əsərin işlənilməsində görkəmli tarixçilərdən Eduard Braunun, Əhməd Kəsrevinin, M. S. Ivanovun, I. Teymurinin və bir çox başqa müəlliflərin əsərlərindən başqa, bə'zi mühüm məsələlərin işıqlandırılmasında dövrü mətbuatın, xüsusilə «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin siyasi orqanı olan «Qanun» qəzetinin «Həblülmətin», «Sürəyya», «Pərvəriş» kimi qəzetlərin materiallarının da böyük əhəmiyyəti qeyd edilməlidir(25)

1 FƏSİL

İRANDA İLK SİYASİ VƏ GİZLİ CƏMIYYƏTLƏRİN YARANMASI. FEODALİZM VƏ İMPERIALİZM QARŞI MÜBARİZƏNİN TƏŞKİLİNDƏ ONLARIN FƏALİYYƏTİ (1858–1897-ci illər)

FRAMASON TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİ

Mə'lum olduğu kimi, framason XVİNİ əsrin əvvəllərində «Azad bənnalar» təşkilatı formasında İngiltərədə emələ gəlmiş, sonralar başqa ölkələrə də yayılmışdır. «Bərabərlik», «Qarşılıqlı yardım», «Qardaşlıq», «Məhəbbət» şüarları daşıyan framasonu təşkil etmək təşəbbüsü feodal zadzganlara qarşı mübarizədə İngiltərənin liberalburjua nümayəndələri tərəfindən meydana çıxmışdır.

Qədim zamanlarda Misir, Fələstin və sair yerlərdə, həmçinin orta əsrlərdə Avropa ölkələrində yaranıb, fəaliyyət göstərən framason təşkilatları ancaq İnşaatçılara məxsus təşkilat olmuşdur. İnşaatçılar ittifaqları ümumi, nizamnaməyə malik idilər. İttifaqa daxil olmaq üçün ağır şərtlər qoyulurdu. Üzvlər arasında xüsusi əlamətlər, işarələr, xüsusi formada əl vermək, şərti dil, parol və sairə qəbul edilmişdi. İnşaatçıların iş alətləri pərkər, gunya, çəkcic, bel, kub, döşlük. Hətta bənanın əlcəyi və papağı inşaatçılar ittifaqının simvəlu hesab olunurdu. İttifaqın iclaslarının təşkil olduğu yerə loj adı verilmişdi. Sonralar hər ölkənin framasonları öz mərkəzi təşkilatlarını loj adlandırırırdılar. Lakin XVİNİ əsrin əvvəllərindən bu təşkilatlar ilk dəfə olaraq İngiltərədə özlərinin ilk xüsusiyyətlərini tədriclə itirərək, ictimai islahat arzulayan liberal burjuaziyanın siyasi təşkilatına çevrilmiş və ölkənin hər tərəfində yayılmağa başlamışdır.

1717-ci ildə London ittifaqlarından bir neçəi birləşərək «Qrand loj» (Böyük loj) adlanan mərkəzi loj təşkil etdilər. Böyük loj meydana çıxdıqdan sonra Avropanın bir sıra ölkələrində framason təşkilatları yaranmağa başladı ki, bunların çoxu böyük loj nizamnaməsindən istiqamət alırdılar.

Fransada mason təşkilatları xüsusən XVİNİ əsrnin ikinci yarısında genişləndirdi, burada 1772-ci ildə toplanmış yığıncaqda Fransanın «Qrand Orient» (Böyük Şərq) loju yaradıldı. Böyük Şərq

təşkilatı ölkədə baş vermiş burjua inqilablarının hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir.

Framason cərəyanı Rusiyada XVIII əsrin 30cu illərində yayılmağa başlamışdır. İlk vaxtlarda aristokratları əhatə edən bu cərəyanın sinfi tərkibi getdikcə dəyişməyə başlayaraq, zabitlər, tacirlər, kiçik və orta qulluqçular, müəllimlər, həkimlər, hüquqşunaslar, sənətkarlar mason təşkilatlarına daxil olurdular. Hətta dekabristlər təşkilatı üzvlərindən çoxu framasonda iştirak edirdilər. Pestel və Müraviyov özsiyasi fəaliyyətlərində mason təşkilatlarından müəyyən qədər istifadə etmişlər(26).

Qeyd etmək lazımdır ki, framason təşkilatları mürtəce cərəyanlara qarşı bə'zən mütərəqqi, özünə nisbət mütərəqqi cərəyanlara qarşı isə irticaçı rol oynamışdır. Avropada fəhlə hərəkatı inkişaf edən zaman mason təşkilatı bu hərəkata və bütün ictimai inqilab probleminə qarşı radikal burjua mövqeidən çıxış etmiş, kütlələri inqilabi mübarizə yolundan uzaqlaşdırmağa, sinfi ziddiyyətləri barışdırmağa və ya onların üstünü örtməyə çalışmışdır.

Müstəmləkə və asılı ölkələrdə yaradılmış framason təşkilatlarının fəaliyyətində müəyyən xüsusiyyətlər olmuşdur.

İngilis müstəmləkəçilərinin Hindistana qarşı yürütdükləri işğalçılıq siyasətinin həyata keçirilməsində istifadə etdikləri yollardan biri də framason təşkilatı olmuşdur. Onlar «Öst hind kompaniyası»nın ardınca Hindistana daxil olaraq, 1727-ci ildə Kəlkəttə və Akra şəhərlərində 27, 1728-ci ildə Bombay şəhərində 8, 1752-ci ilədək Mədrəs şəhərində 20 loj təşkil etmişdilər(27). 1752-ci ildə mason qardaşların ardınca ingilis işğalçıları Hindistana girərək bütün ölkəni müstəmləkəyə çevirmişlər.

Framason İrana da Avropa ölkələrindən keçmişdir. Burada İranın siyasi təşkilatları və cəmiyyətləri tarixinin işlənilməsində İran framason cərəyanının aydınlaşdırılması, həmçinin bə'zi hallarda framason cəmiyyətlərinin İranda ilk siyasi təşkilat kimi meydana çıxması İranda framason cərəyanından bəhs edilmə zərurətini qarşıya qoymuşdur.

İran müəlliflərindən H. Həllaç və Qaimməqaminin fikrincə, İranda framason təşkilatı üç müxtəlif loj (İtaliya, Fransa və İngiltərə lojları) tərəfindən yaranmışdır və bu üç loj İranda biri digərinin fəaliyyətini pozmağa cəhd edirdilər(28).

İtaliya lojunun İranda fəaliyyət göstərməsi haqqında başqa əsərlərdə və mətbuatda heç bir qeydə və mə'lumata təsadüf edilmir. Fransa loju Böyük Şərqi İranda göstərdiyi fəaliyyət haqqında bir neçə müəllifin, o cümlədən İranın görkəmli şairi Ədibülməmalək Fərəhani, Mühit Təbatəbai, Məhmud Mahmud, Fridun Adəmiyyət və başqalarının əsərlərində müəyyən mə'lumat vardır(29). İngiltərə Böyük lojunun İranda apardığı işlərin mahiyyətinin öyrənilməsinə gəldikdə, İran tarixçilərinin, ingilis müəlliflərindən bə'zilərindən və son vaxtlarda İranın siyasi xadimlərindən bə'zilərindən yazılarına, çıxışlarına təsadüf olunur ki, bunlar zahirən mürəkkəb göstərilən framason cərəyanının əsil mahiyyətinin aşkara çıxarılmasında tədqiqatçıya müəyyən yardım göstərir.

İranda framason cərəyanının mürəkkəbliyi, hər şeydən əvvəl, framasonların sirriliyə möhkəm riayət etmələri, öz işləri haqqında material və sənəd saxlamamaları ilə əlaqədardır.

Mə'lum olduğu kimi, XIX əsr, xüsusilə XX əsrin əvvəlləri ingilis müstəmləkəçiləri ilə çar hökuməti arasında davam edən ziddiyyətlər bir sıra Şərqi ölkələrində, xüsusilə İranda özünü daha

açıq və kəsgin şəkildə göstərirdi. Bu ziddiyyətlərdən doğan toqquşmalarda ingilislər bir sıra vasitələrdən istifadə edirdilər. Bunlardan biri də framason cərəyanı idi. Məhmud Mahmud öz əsərində bu məsələyə açıq işarə edir(30). O, İranda ilk framason təşkilatı əsasının qoyulmasını XIX əsrin əvvəllərində ingilislərin İrana göndərdikləri siyasi nümayəndələrinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirərək o dövrdə İranda işləmiş üç nəfər ingilisi—ser Harford Cons, Cemz Moryer və Cemz Frizeri—Londonun Böyük loju tərəfindən İranda framason təşkilatı yaradanların ilk mühüm təbliğatçıları adlandırmışdır(31). Hələ bundan əvvəl, 1800cu ildə ingilislərin Tehran və İsfahanda təşkil etdikləri üç loj öz işlərində müvəffəqiyyət qazana bilməmişdilər(32).

XIX əsrin birinci yarısında Avropa ölkələrinə, xüsusilə İngiltərəyə göndərilmiş hökumət mə'murlarından və tələbələrədən bə'ziləri orada framason təşkilatına cəlb edilmişdilər.

Avropa framason lojuna cəlb edilmiş ilk iranlı Əsgər Mirzədir. XIX əsrin əvvəllərində siyasi nümayəndə sifətilə Fransaya göndərilmiş Əsgər Mirzə 1808-ci il noyabr ayında «Fələsofik» adlı loja daxil olmuşdur(33). Parisdə yaranıb, fəaliyyət göstərən bu loj ingilislərin təşkilatına tabe idi. Əsgər Mirzə framason başçıları ilə məşvərət etdikdən sonra İsfahanda framason loju yaratmaq təşəbbüsündə olmuşdur(34). Lakin onun bu işə nail olubolmaması barədə mə'lumatımız yoxdur.

Əldə edilmiş yeni sənədlərə əsasən framason lojuna daxil olan ilk iranlılardan biri də İranın İngiltərədəki səfiri Mirzə Əbulhəsən xan Şirazidir(35). 1810cu il iyun ayında Londonda framason lojuna üzv olan bu səfir loja daxil olduğu gündən ömrünün axırınadək ingilis hökumətindən (35 il 7 ay) ayda 1000 rupi pul almışdır(36).

1817-ci ildə Abbas Mirzə Nəyebussəltənənin təhsil almaq üçün İngiltərəyə göndərdiyi tələbələrədən Mirzə Saleh Şirazi və Mirzə Cəfər xan (sonralar Müşirüddövlə)də 1818-ci ildə framason cəmiyyətinə daxil olmuşlar(37). Mə'lüküşşuəra Bahar Mirzə Saleh haqqında yazır ki, o, Londonda öz müəllimlərindən birinin vasitəsilə framason cəmiyyətinə daxil olmuş, framason dostlarının yardımı ilə öz təhsilini müvəffəqiyyətlə başa çatdırmışdır(38). Avropada framason lojuna cəlb edilmiş ilk iranlılar haqqında Baharın mə'lumatı olmadığına görə Mirzə Salehi framason lojuna daxil olan ilk iranlı adlandırmışdır(39). F. Adəmiyyət Mirzə Salehin ser Persi və d'Arzi adlı iki ingilis vasitəsilə framason cəmiyyətinə daxil olmasını xəbər verir(40). Mirzə Saleh 1820-ci ildə Tehrana qayıtdıqdan sonra Hökumət idarələrində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. O, çapxana işlərində bacarıqlı usta, 1834-cü ildə İranda ilk qəzet nəşr edən redaktordur(41).

Londonda framason lojuna cəlb edilmiş iranlılardan Rzaqulu Mirzə, Teymur Mirzə, Nəcəfqulu Mirzə qardaşlarını(42) da qeyd etmək lazımdır. Onlar 1834cü ildə Londona gedərək, 1835-ci ildə orada framason lojuna daxil olmuşlar(43). Bu üç qardaş 1848-ci ildə birgə yazdıqları «Rumuzusseyahə» (Səyahət sirləri) adlı sızfənamələrində(44) framason lojuna qəbul edilmələrini təfəsilatı ilə şərh etmişlər.

Əli Müşiri Britaniya muzeyi arxivində yeni əldə etdiyi sənədlərə əsaslanaraq, framasonların şərti sözləri, danışıqları, lazım gəldikdə bir-birinə maddi yardım göstərmələri, onların dərəcələri və s. haqqında izahat vermişdir. Bu izahatdan, xüsusilə: «Müharibələrdə, vuruşmalarda iki müxalif tərəfin framasonları biri

digərinə qarşı silah işlətməməli, müharibədə əsir düşən frasonu müxalif tərəfdə olan frasonlar hər vasitə ilə olursa olsun xilas etməli»(45) kimi tə'limat nəzəri cəlb edir.

Avropada təhsil alan və orada frason cərəyanı ilə tanış olan iranlılardan biri də Mirzə Melkum xan idi. Melkum xan çar hökumətinin İran səfirliyində tərcüməçi işləyən Mirzə Yəqub xanın(46) oğlu idi. Mirzə Melkum xan 1833cü ildə İsfahanda anadan olmuş, gənc yaşlarında Parisə göndərilmiş, orada on il ictimai elmləri və mühəndisliyi öyrənməklə məşğul olmuşdur. O, 1880-ci ildə Londonda ingilis diplomatlarından biri ilə söhbətində demişdir: «Mən Avropada təhsil alarkən, xristian dinindən ruhanilik sirlərini öyrəndim, frasonların gizli təşkilatları ilə də tanış oldum»(47). Melkum xan Parisdə təhsil aldığı vaxtlarda frason təşkilatı ilə tanış olsa da, o, hələ bu cəmiyyətə daxil olmamışdı.

İstər ingilislərin İrandakı müxtəlif siyasi mə'murları, diplomatik nümayəndələri və səyyahları vasitəsilə bu ölkədə frason cərəyanı yaratmaq cəhdləri, istərsə də İrandan Avropaya göndərilmiş tələbələrə və mə'murlardan bə'zilərini orada frason cəmiyyətlərinə cəlb etmək üçün olunan cəhdlər ingilis müstəmləkəçilərinin işğalçı siyasətlərinin həyata keçirilməsinə yardım göstərən bir vasitə mahiyyəti daşıyırdı. Çox mağaqlıdır ki, ingilis müəlliflərindən bə'zilərini, xüsusilə İrani səyahət edənlərdən bu ölkənin ictimai, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatından və hətta onun təbin şəraiti haqqında müxtəlif əsərlər nəşr etmələrinə baxmayaraq, heç biri İranda frason cərəyanı və ingilis müstəmləkəçilərinin bu

cərəyandan necə istifadə etmələrindən mə'lumat vermirlər, ancaq 1900–1905-ci illərdə İngiltərənin İrandakı diplomatik nümayəndəsi A. Hardinq İran frasonu ilə öz əlaqəsinə işarə edərək, belə yazmışdır: «...Tehrandə təşkil tapmış İran loju onu ingilislərin böyük loju himayəsinə gətirmək və ona yardım göstərmək haqqında mənə müraciət etdi. Mən müvafiq cavab almaq məqsədilə Böyük loja müraciət etdim. Oradan alınan cavab bir qədər zəif idi, çünki məsafənin uzaqlığı, masonluqla yenidən tanış olmaq istəyən bir ölkənin gənc təşkilatı İngiltərədən ediləcək nəzarətin çətinliyi və həmçinin ingilis masonluğuna qarşı təsir və xəyanət edilməsi imkanı Böyük loja belə bir nəticəyə gəlməyə vadar etdi ki, o, İranda öz öhdəsinə heç bir mə'suliyət götürməsin»(48). Artur Hardinqin yazıları yəqiqətə uyğun deyildir. Çünki o, öz yazdığına görə Böyük lojun köhnə və təcrübəli başçılarından olmaqla, İran loju xahişini rədd etməmiş və onlara məsləhətlər də vermişdir. A. Hardinq bu barədə öz yazısını belə davam etdirir: «İranda görkəmli dövlət xadimlərindən biri ingilispərəst Naserülmülkdər(49). O, Oksfordda təhsil almış və (frasona–T. Ş.) cəlb edilmişdi. Ondan görkəmli və yaxşı bir usta (frason usadı–T. Ş.) hazırlamaq mümkündür...»(50). Deməli, İngilis diplomatiasına lazım olan frason cərəyanının idarə edilməsi uzaq məsafədə olan Böyük loja, Hardinqin dediyi kimi, «çətinlik törədirdisə, İngiltərənin İranda siyasi nümayəndəsi Böyük lojun keçmiş və təcrübəli başçılarından olan A. Hardinq üçün heç də çətinlik törətmir, hətta İran frason cərəyanına usta (rəhbər) seçmək və başçı təyin etmək işi də ona mümkün və müyəssər olur. İngilis səfiri Artur Hardinqin frason başçılığına namizəd göstərdiyi Naserülmülk xaricdə təhsil almış İran ziyalılarının idi. XX əsrin əvvəlləri, xüsusilə məşrutə inqilabı dövründə İran ictimaiyyətinin savadlı adamlara, Avropa mədəniyyəti və Avropa inkişafı ilə tanış olan ziyalılara ehtiyacı var idi. Məşrutə

inqilabi ərəfəsində İran ictimaiyyəti bu kimi ziyalılardan müsbət fəaliyyət və mə'nəvi yardım gözləyirdi.

Burada təkcə Naserülmülkün İran məşrutə inqilabına bəslədiyi münasibəti qısaca nəzərdən keçirdikdə ingilis diplomatiyasının xalq hərəkatına qarşı frasondan istifadə etməsi haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkün olar.

Məşrutə inqilabının başlandığı vaxtda hərəket başçılarından Seyid Məhəmməd Təbatəbainin kütlələrə tə'sir göstərən nitqləri və fəaliyyəti mütləqiyyəti təşvişə salmışdı. Hökumət tərkibində nazir vəzifəsində iştirak edən Naserülmülk Təbatəbaini inqilabi hərəkatdan çəkəndirmək məqsədilə 1906-cı ilin iyul ayında ona yazdığı məktubda özünü məşrutə hərəkatı tərəfdarları kimi qələmə verərək, eyni zamanda məşrutə üsuli-idarəsinin İran xalqları üçün hələ vaxtı gəlib çatmamasından, məktəblərin sayını artırmağın, savadlı adamlar hazırlamağın faydalı nəticələr verəcəyindən uzun bəhs etmişdir(51).

Qeyd etmək lazımdır ki, Təbatəbai özü də frason cərəyanına mənsub idi(52), lakin o, frason cərəyanından xalqın oyanması və azadlıq mübarizəsinə qoşulması xeyrinə istifadə etməyə çalışırdı. Təbatəbai frasonun «Ədalət», «Bərabərlik», «Qardaşlıq» şüarlarını sözün həqiqi mə'nasında qəbul edir, frason cəmiyyətinə və ümumiyyətlə mütərəqqi siyasi cəmiyyətlərə rəğbət bəsləyirdi.

İranda burjua inqilabının və burjua demokratiyasının bərqərar edilməsi vaxtının gəlib çatmamasını öz məktubunda Təbatəbaiyə inandırmağa və onu tə'kidlə sübut etməyə çalışan Naserülmülk 1907-ci il avqust ayında məşrutə hökumətinin baş nazirliyini çox minnətdarlıqla qəbul etmişdir(53). 1911-ci il dekabr ayında o, irticaçı çevrilişdə əsas rol oynayaraq, öz vəzifəsindən istifadə etməklə, milli şura məclisinin bağlanması və nümayəndələrin ordudan qovulub çıxarılması haqqında əmr vermişdir(54).

Lakin frason cərəyanına mənsub olan Naserülmülk kimi siyasətçilərin əksinə olaraq, ilk mübarizəyə başladıkları dövrdə müəyyən səbəblərə görə (bu səbəblər aşağıdakı bölmədə verilir) frason təşkilatı ilə bağlı olan bir çox mütərəqqi və mübariz ziyalılar tamamilə başqa məqsədə və başqa xarakterə malik olmuşlar. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, XVIII əsrin əvvəllərində İngiltərədə feodalizmə qarşı liberal burjua islahatı uğrunda gedən mübarizədə frason cərəyanı mütərəqqi rola malik olmuşdu. XIX əsrin ikinci yarısından İranda da liberal burjua islahatı uğrunda mübarizəyə başlayan ziyalıların yaratdıqları ilk siyasi cəmiyyətin frason adı ilə məşhur olmasına e'tiraz etməmələri bu cərəyanın mütərəqqi mə'nada qiymətləndirilməsilə əlaqədar olmuşdur.

«ADƏMİYYƏT CƏMİYYƏTİ»NİN YARANMASI VƏ ONUN FƏALİYYƏTİNİN BİRİNCİ DÖVRÜ

XIX əsrdə İranla Avropa ölkələri arasında əlaqələr genişlənərək, iranlılardan bə'zilərini Avropa ölkələri ilə tanış olmalarına imkan zaranmışdı. Təhsil almaq, ticarət və siyasi e'zamiyyətlərlə əlaqədar olaraq, Avropa ölkələrinə göndərilmiş iranlıların bir çoxu bu ölkələrin yeniliklərini, mədəniyyətini, siyasi və iqtisadi inkişafını öz ölkəsinə tətbiq etmək üçün yollar axtarmağa sə'y göstərirdilər.

1829-cu ildə İran hökuməti tərəfindən Xosrov Mirzənin başçılığı ilə rus çarı sarayına göndərilmiş siyasi nümayəndə heyəti(55) Moskva, Tula, Peterburq şəhərlərində inkişaf etməkdə olan sənaye mərkəzlərini, maarif, mədəniyyət və elm ocaqlarını, hərbi

məktəbləri, rəsədxana və digər mühüm müəssisələri gəzərək onlarla tanış olduqda(56) İranın geriliyinə, İran hökuməti başçılarının qəflət yuxusunda uymalarına, onların səhlənkarlıqlarına acıyır və kədərlənirdilər. İran nümayəndə heyəti vətənə qayıtdıqdan sonra Rusiya şəhərlərindəki yeni məktəblər və elm ocaqları tərzdə faydalı və lazımlı olan müəssisələrin İranda yaradılmasını öz hökumətinə təklif etmişdi(57).

Təhsil almaq üçün Avropaya göndərilmiş aristokrat uşaqları vətənə qayıtdıqdan sonra iki mühüm ziddiyyət– biri onların Avropada adət etdikləri yaşayış, digəri İranda üzüzə gəldikləri hüquqsuzluq və qanunsuzluq arasında sərgərdan qalırdılar.

Avropa ölkələri ilə İran arasında siyasi, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi İranın yüksək rütbəli dövlət qulluqçuları içərisində bir dəstə mütərəqqi məfkurəli ziyalının meydana çıxmasına, köhnəlik və hərçmərç tərəfdarlarına qarşı müxalif qüvvə yaranmasına səbəb oldu.

Fridun Adəmiyyət Mirzə Tağı xan Əmir Kəbiri yeni məfkurəli qüvvənin nümayəndəsi kimi göstərərək, belə yazır: Mirzə Tağı xan Rusiyaya səfərində qərb aləminin tərəqqi və inkişafını gördü, yeniliyə rəğbəti artdı. 1848–1851-ci illər İranda baş nazirlik vəzifəsi daşdığı az müddətdə hər cür yeni islahatın əsasını qoydu(58).

Mirzə Tağı xanın fəaliyyəti nəticəsində İranda darülfünun tə'sis olundu, Avropadan müəllimlər də'vət edildi. 1851-ci ildə «Vəqayei ittifaqiyyə»(59) adlı fars dilində ilk qəzet nəşr edilməyə başlandı. Yəne də onun şəxsi sə'yləri nəticəsində ilk dəfə olaraq İranda xəstəxana yaradıldı, dövlət büdcəsi nizama salındı, maliyyə və vergi işlərində islahat aparıldı(60). O, dəmir yolu çəkdirmək fikrinə düşən ilk hökumət başçısı idi. Mirzə Tağı xan sənaye sahəsində böyük işlərə başlamışdı, toxuculuq fabrikləri, şüşəbüllur, silah və qəndşəhər zavədləri onun şəxsi fəaliyyəti nəticəsində tə'sis olundu(61). Mirzə Tağı xan ölkənin mə'dənlərini işə salmaq, əkinçiliyi inkişaf etdirmək, suvarma və səddqayırma işləri üçün mütəxəssis hazırlamaq məqsədilə Moskva, Peterburq şəhərlərində olan sənaye mərkəzlərinə onlarla tələbə göndərir(62). O, ruhanilərin hökumət işlərinə qarışmalarını məhdudlaşdırmaq istəyirdi(63).

Mirzə Tağı xanın öldürülməsində (1852-ci il) ingilislərin əli olmasına baxmayaraq (64), bu hadisə sarayda yeniliklə köhnəlik arasında, dövrün mütərəqqi məfkurələrilə köhnə irticaçı məfkurələri arasında, yenicə meydana gəlməkdə olan burjua ünsürlərilə feodal zadəganları arasında gedən ziddiyyət və mübarizə ilə əlaqələndirilməlidir. Mirzə Tağı xandan sonra hakimiyyətə gəlmiş Mirzə Ağaxan bütün hakimiyyəti dövründə (1852–1858) Mirzə Tağı xanın başladığı islahatı və yenilikləri məhv etmək siyasəti aparmışdır(65). Bu hadisələr mütərəqqi ziyalılar içərisində pis tə'sir bağışladığına görə onlar öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün başqa yollar axtarmağa məcbur oldular. Onlar siyasi cəmiyyət yaratmağı və onun vasitəsilə kütlələri oyadıb, siyasi, ictimai mübarizəyə cəlb etməyi əlverişli vasitə hesab edərək işə başladılar.

L. İlyin İranda ilk siyasi cəmiyyətin yaranmasına işarə edərək belə yazmışdır: «...XIX əsrin 60-cı illərində bütün Avropa ölkələri mason lojları şəbəkəsilə əhatə edilmişdi. Framason Avropada təhsil alan İran cavanlarının da fikrini, ruhunu əhatə etmişdi... Onların çoxu İranın yüksək aristokrat təbəqəsi içərisindən çıxmalarına baxmayaraq, frامason ideyalarından əl götürmədilər... Ümumi anlayış, əqidə və məqsəd birliyi onları

tezliklə xüsusi dərnekələrdə topladı, bu dərnekələr İranın birinci framason lojunun əsas təməlini təşkil etdi»(66). Onun fikrincə «üzvlərinin sayı cəhətdən az, lakin iman və inam cəhətdən möhkəm olan İranın birinci framason lojunun əsasını Mirzə Melkum xan qoymuşdur. Həmin loja onun özü kimi Qərb ölkələrində tərbiyə almış bə'zi iranlılar daxil idilər»(67).

1858-ci ildə Melkum xan və onun məsləkdaşları tərəfindən siyasi cəmiyyət yaradılması məsələsinə aid bir sıra müəlliflərin əsərlərində müəyyən qeydlər verilmişdir. Onlardan bə'ziləri Melkum xanın yaratdığı cəmiyyəti framason, bir neçəsi fəramuşxanə (unutma evi), digər bir hissəsi adəmiyyət və bə'ziləri həm framason, həm də fəramuşxanə adlandırmışlar.

L. İlyin, K. Çaykin(8,)M. Mahud, M. Bahr Melkum xanın 1858-ci ildə yaratdığı cəmiyyəti framason adlandırmışlar. Mehdi Məlikzadənin fikrincə: «İranda framason partiyasını Melkum xan təşkil etmişdir. O, bu vasitə ilə yeni və mütərəqqi fikirləri iranlılar arasında, dövrün şəraitinə uyğun bir tərzdə yaymağa başlamışdı»(69).

Sovet alimlərindən X E. Vertelev və M. S. Ivanov bu cəmiyyəti həm framason həm də fəramuşxanə adlandırmışlar(70). M. S. Ivanov İranda milli burjua ideyalarının yayılması haqqında bəhs etdikdə Melkum xana və onun fəaliyyətinə işarə edərək yazır:

Parisdə ali təhsil almış Melkum xan İrana qayıtdıqdan sonra framason lojuna bənzər fəramuşxanə adlanan bir cəmiyyət təşkil etdi(71).

Melkum xanın fəaliyyətindən bəhs edən Xan Məlik Sasani yazmışdır ki: O, 1858-ci ildə Tehranda framason adlanan fəramuşxanə təşkil edərək əhalini azadlığa və respublikaçılığa də'vət etmişdir(72).

Ə. Kəsrevi və A. Müstofinin yazdıqlarına görə framason və fəramuşxanə haqqında dərin mə'lumata malik olmadıqlarından Melkum xanın fəramuşxanəsi haqqında fikir söyləməkdən imtina etmişlər(73). Melkum xanın yaratdığı təşkilat haqqında bir qədər dəqiq mə'lumat verən müəlliflərdən Nazimülislam Kermani özünün qısa qeydlərində belə yazır: «...bə'zilərindən fəramuşxanə haqqında səhv fikir söyləmələrinə baxmayaraq, Melkum xan framason cəmiyyəti təşkil etməmişdi. Onun siyasi cəmiyyət yaratmaqdan məqsədi ancaq iranlıları, xüsusilə saray qulluqçularını nifaqdan uzaqlaşdırmaq, millətlə hökumət dairələri arasında ittifaq və birlik yaratmaq idi»(74). Mühit Təbatəbai «Melkum xan əsərlərinin külliyyatı» adlı kitabında göstərir ki: «...Melkum xanın fəramuşxanə təşkil etməkdən məqsədi dövlət dairələrində layiqli və bacarıqlı ziyalı təbəqə yaratmaq, bununla da dövləti ictimai sahələrdə faydalı işlər görməyə vadar etmək idi. Lakin sonralar isbat olduğu kimi, Melkum xanın framason cəmiyyəti yaratmağa səlahiyyətli məqamlardan(75) icazəsi yoxmuş... təşkil etdiyi fəramuşxanə fransız və ingilis lojları tərəfindən rəsmi tanınmamışdır»(76). Mühit Təbatəbainin «sonralar» sözüne işarə etməkdən məqsədi İranın məşrutə inqilabıdır. Çünki məşrutə inqilabının bə'zi görkəmli iştirakçıları Fransa Böyük Şərq lojunun üsul və qaydaları ilə tanış olduqda, Melkum xanın framason məramına və məsləkinə lap ilk vaxtlardan ardıcıl tərəfdar olmadığı aşkara çıxmış və mə'lum olmuşdur ki, siyasi cəmiyyət yaratmaqda framason ünvanından istifadə etmək istəmişdir(77). Melkum xanın siyasi cəmiyyət yaratmaqda göstərdiyi təşəbbüs Fransa framason loju nümayəndələrini hiddətləndirmişdi. Məşrutə inqilabı dövründə Böyük Şərq lojunun şö'bəsini İranda tə'sis edən fransalı Bizyoz Melkum

xanın cəmiyyətinin saxta framason olmasını çox tə'kidlə isbat etməyə çalışmışdı. Onun framason lojuna cəlb etdiyi gənc masonları fikrincə, Melkum xan siyasi cəmiyyət yaratmaqda framason təşkilatını təqlid etmişdir(78). Həmin bu məsələ Fridun Adəmiyyət tərəfindən daha aydın izah edilmişdir. Onun fikrincə, Melkum xanın yaratdığı fəramuşxanə framason lojunun şö'bəsi deyildi. Onun özündə də belə bir iddia yox idi və həmçinin Melkum xanın framason loju təşkil etməyə icazəsi də olmamışdı(79). Ləmbton da Melkum xanın fəramuşxanəsinin fransız və ingilis lojları tərəfindən tanınmamasını öz məqaləsində göstərmişdir(80).

Melkum xan B. Blənt ilə siyasi cəmiyyət haqqında danışarkən, framason adını belə çəkməmişdir. O, demişdir: «İranda iki söz vardır «adam» və «insan». Mən Avropadan qayıtdıqdan sonra «adamlıq dini» e'lan etdim, tərəfdarlarıma «siz insansınız, bütün yaxşı və yararlı işlər görməyə layiqsiniz»—dedim. Mənim proqramım hökumət quruluşunda və onun dairələrində islahat işləri aparmaqdan və İranda teleqraf xətti dair etməkdən ibarət idi»(81). Bütün bunlar göstərir ki, Melkum xanın yaratdığı cəmiyyət framason cəmiyyəti və ya təşkilatı olmamış və Avropa lojlarının heç birilə əlaqə saxlamamışdır. Onun fəramuşxanə cəmiyyəti iranlıların öz ölkələrində yaratdıqları ilk siyasi cəmiyyətdir. Bizcə, siyasi nöqtəyindən Melkum xanın üstünlüyü, onun fəaliyyətinin ən müsbət cəhəti, onun vətənpərvərliyi burasındadır ki, o, Şərq ölkələrini müstəmləkəyə çevirməkdə xarici kapitalist dövlətlərin əlində alət olmamış və onların işğalçı siyasətləri yollarını hamarlayan framason lojları ilə əlaqədar cəmiyyət yaratmamışdır. Lakin İranda framason cərəyanına və Melkum xana aid olan yazıları, materialları, əsərləri və hətta o dövrün mətbuatını nəzərdən keçirib bu hadisə ilə tanış olduqda, belə bir süal qarşıya çıxır ki, Melkum xanın yaratdığı «Adəmiyyət cəmiyyəti» nə üçün framason, onun özü də framason cəmiyyətinin banisi adlandırılmışdır? Bu süala cavab vermək və ya bu məsələni bir qədər aydın izah etmək üçün Melkum xanın özünün dediği kimi söyləmək lazımdır. O, Fransada təhsil aldığı vaxtda framasonun gizli təşkilatları ilə tanış olmuşdur. Şübhə yoxdur ki, Melkum xan masonlardan bir çox təşkilati məsələləri öyrənmişdi və onun yaratdığı təşkilat framason cəmiyyətinə bənzəməyə bilməzdi.

Melkum xanın öz həmfikirliyi ilə yaratdığı «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin nizamnaməsi, əsas e'tibarilə, Avropa framason lojları nizamnaməsindən iqtibas edildiyinə, orada mistik qaydaların üstün yer tutduğuna görə, o dövrün hadisələri ilə tanış olmaq istəyən hər hansı bir oxucuda Həmin cəmiyyətin framason lojlarından birinin şö'bəsi olduğu təsəvvürünü yarada bilər.

Melkum xanın təşkil etdiyi cəmiyyətin üzvlərindən bə'ziləri, xüsusilə Avropanın ictimai və siyasi vəziyyətilə tanış olan ziyalılar, Y. İlyinin yazdığı kimi, Avropada geniş yayılmış framason şəbəkələri tə'sirində İranda iştirak etdiyi cəmiyyəti framasondan başqa bir cəmiyyət təsəvvür edə bilməmiş, özlərini «fermeson» adlandırmışlar(82).

İranda ilk siyasi cəmiyyətində nəzərə çarpan bu cəhətlər həmin cəmiyyəti masonluqla qarışdırıb, o dərəcədə aludə etmişdir ki, bu cəmiyyət haqqında dərin tədqiqat aparmayan müəlliflər onu framasondan kənar bir təşkilat kimi göstərməkdə çətinlik çəkmişlər. Bizcə, Y.E.Bertels və M.S.Ivanovun «Melkum xan framasona bənzər bir fəramuşxanə təşkil etmişdir» ifadəsi «Adəmiyyət cəmiyyəti»nə verilmiş düzgün bir tə'rifdir.

«Adəmiyyət cəmiyyəti»nin fəramuşxanə adlanması da müəyyən

səbəblər üzündən irəli gəlmişdir. Bu məsələ, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin iclasları, danışıqları, fəaliyyətinin çox gizli keçirilməsi, üzvlərin onun gizliliyini var qüvvələrilə qorunmalı olduqları ilə əlaqədardır. Cəmiyyətə fəramuşxanə adı vermək orada görünən, eşidilən hər hansı bir məsələnin unudulması, yə'ni möhkəm gizli saxlanması zəruriliyinə işarədir.

Fəramuşxanə adının digər bir səbəbi də xarici frامason sözünün ağır tələffüz olunması, onun başqa oxşar bir sözlə əvəz edilməsindən irəli gəlmiş və beləliklə frامason fəramuşxanə sözü ilə əvəz edilmişdir.

«Adəmiyyət cəmiyyəti» istər təşkilati, istərsə göstərdiyi fəaliyyət nüqtəyinizərdən müxtəlif dövrlər keçirmişdir. Burada məsələni ayınlaşdırmaq üçün cəmiyyətin təşkilat vəziyyətini, onun göstərdiyi fəaliyyəti şərti olaraq üç dövrə ayırmaq olar:

Birinci dövr 1858-ci ildən 1861-ci il oktyabr ayınadək olan dövrü əhatə etmişdir. Bu dövrdə cəmiyyət fəramuşxanə adlandırıldığına görə, onu həmin adla da qeyd edirik. Həmin dövrdə cəmiyyətin sıralarına İranda yeni tə'sis edilmiş darülfünun tələbələrindən, Avropada təhsil almış zadəgant uşaqlarından və hökumət qulluqçularından bə'ziləri daxil olmuşdular. Cəmiyyətin başçısı zahirən Mirzə Yəqub xanın, lideri Cəlaləddin Mirzənin göstərilməsinə(83) baxmayaraq, əsas təşkilatçı Mirzə Melkum xan idi.

Fəramuşxanə Tehrandə Cəlaləddin Mirzənin evində təşkil edilmişdi(84). Cəmiyyətin iclasları çox gizli surətdə, gecələr görkəmli üzvlərin evlərində aparılırdı(85). Cəlaləddin Mirzə Fətəli şahın ən kiçik oğlu idi. Bə'zi müəlliflər onun İran taxt-tacına yiyələnmək arzusunda olduğunu göstərirlər(86), lakin Cəlaləddin Mirzə taxt-taç sevdasında olsa da, o, mütləqiyyətin zülmünə qarşı dövrün yeni məfkurələrinə rəğbət bəsləyən gənc ziyalı idi. O, Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri M.Faxundovla dost idi, onun demokratik fikirlərinə rəğbət bəsləyirdi(87). Fəramuşxanənin məramnamə və nizamiyəsinə gəldikdə demək lazımdır ki, bu cəmiyyət də o dövrün siyasi təşkilatları kimi, müəyyən və mükəmməl mağamnamə və nizamnaməyə malik olmamışdır. Ümumiyyətlə, Melkum xanın və cəmiyyətin digər görkəmli başçılarından yazdıqları əsərləri və kitabçaları bu cəmiyyətin məramnaməsi, Melkum xan tərəfindən Avropa frامason lojlarından iqtibas edilmiş «Üsule adəmiyyət» isə onun nizamnaməsi kimi qəbul edilmişdir. Fəramuşxanə təşkilatçılarının müvafiq əsərləri başlıca olaraq, cəmiyyətin fəaliyyətinin ikinci və üçüncü dövrlərində yazılıb meydana çıxdığına, cəmiyyətin nizamnaməsi sayılan «Üsule adəmiyyət»in ikinci dövrdə nəşr edildiyinə görə, bunların haqqında ayrıca izahat veriləcəkdir. Lakin cəmiyyətin fəaliyyətinin birinci dövründə həyata keçirilməsi qarşıya qoyulmuş məsələ yalnız dövlət quruluşunda islahat işləri aparmaq məsələsini, onun faydasını hökumət başçılarından nəzərinə çatdırmaq olmuşdur ki, Melkum xan bu sahədə öz fikirlərini «Kitabçeye qeybi və ya dəftərə tənzipat» adlanan əsərində toplayaraq, Mirzə Cəfər xan Müşirüddövlənin(88) vasitəsilə şahı çatdırmış və dövlət quruluşunda islahat aparmaq kimi mühüm işi şahın vasitəsilə həyata keçirmək istəmişdir. Deməli, ilk siyasi cəmiyyət öz fəaliyyətinin birinci dövründə «Kitabçeye qeybi» yazılarını öz məramnaməsi kimi həyata keçirmək istəmiş və yuxarıdan islahat tərəfdarları kimi hərəkət etmişdir.

Melkum xanın «Kitabçeye qeybi və ya dəftərə tənzipat» əsərinin kiçik həcmli kitabça olmasına baxmayaraq, məzmun e'tibarilə nəşr edildiyi dövrə görə qiymətli və faydalı əsərdir. O vaxta qədər

İranda belə bir məzmununda əsər yazılmamışdı, «Kitabçeye qeybi» iki hissəyə ayrılır. Müəllif birinci hissədə Avropa ölkələrinin inkişafı və Asiya ölkələrinin tənəzzülü səbəblərini başlıca olaraq, onların dövlət quruluşu ilə əlaqələndirərək qeyd edir ki, eger İran müasir inkişafdan geri qalmaq, özge dövlətlərin əlində parçalanmaq istəmirsə, hazırkı hökumət quruluşunda tezliklə islahat aparmalıdır(89). Müəllif dünyada mövcud olan dövlət quruluşlarından bəhs edərək, Nəsreddin şahı başa salmaq məqsədilə bu barədə ətraflı və sadə şəkildə çoxlu misallar göstərir. Əsərin ikinci hissəsi müəllifin yuxuda gördüyü hadisələri nəql etmək kimi tərtib edilmişdir. Müəllif yuxuda şahın göstərişi ilə bir heyətin tərkibində İranda yeni dövlət quruluşu üçün qanunnamə tərtib etməsindən danışır. Bu qanunnamə həqiqətdə Avropa ölkələrinin müxtəlif qanunnamələrinə, başlıca olaraq Rusiya, Avstriya, Fransa və İngiltərə hökumətlərinin mütləq monarxiya və konstitusiyalı monarxiyaların dövlət quruluşuna əsaslanaraq tərtib edilmişdir(90). 180 maddədən ibarət olan bu qanunnamə müxtəlif bölmələrə ayrılmışdır. Onların ən mühümü bunlardır: İran hökumətinin dövlət tərkibi, burada, əsas e'tibarilə, qanunverici qüvvə ilə icraedici qüvvənin ayrılıq təşkil etməsi zəruriliyi göstərilir(91). Qanunverici orqan tənzimat məclisi, icraedici orqan isə nazirlər məclisi adlanaraq, onların tərkibi, formaları və s. haqqında bəhs olunur. Tənzimat məclisinin işi və vəzifəsi qanun vermək və qanunun icrasına nəzarət etməkdir. Tənzimat məclisi icraedici orqanın (nazirlər heyətinin—T. Ş.) işlərinə müdaxilə etməməlidir. Nazirlər məclisinin işi və vəzifəsi qanunları icra etmək və qanundan kənar heç bir iş görməməlidir(92). Burada icraedici qüvvənin tərkibi, nazirliklərin təşkili, sonra ölkənin inzibati ərazi bölgüsü, inzibati idarələr, məhkəmə, maarif, tə'lim-tərbyə, bank, dövlət torpaqları məsələsi və s. haqqında bölmələr verilmişdir(93). Mühüm bölmələrdən biri də millətin hüquq qanunları bölməsidir. Burada 8 maddə əsasında burjua azadlıqları izah edilmişdir(94).

İranda ilk siyasi cəmiyyətinin birinci fealiyyəti dövrünün məramnaməsi sayılan bu kitabçada İran dövlət quruluşunda ancaq Rusiya və Avstriyanın normal mütləq monarxiyaları formasında islahat vermək tələb olunurdu. Bu əsərdə konstitusiyalı monarxiya tələb olunmur. Müəllif mö'tədil monarxiyadan bəhs edərək, onu İranda vəziyyətinə münasib olmadığını qeyd etmişdir(95).

Müşirüddövlə vasitəsilə şahı çatdırılmış «Kitabçeye qeybi»də verilmiş qanunnamə Həyata keçirilseydi, İran dövlət quruluşunda hökm sürən qeyri-normal mütləq monarxiya nizam-intizamı, normal mütləq monarxiya ilə əvəz edilərdi. Bu o dövrdə İranda hərçmərçlikdən xilas olmasına, istibdadın müəyyən qədər məhdudlaşmasına başlanğıc olmaqla, ölkənin təsərrüfatı sahəsində burjua üsürlərinin inkişaf etməsinə şərait yarada bilərdi. Lakin hər hansı bir islahatçı təklifin həyata keçirilməsilə vəzifələrini təhlükə qarşısında gören mürtəce dövlət başçıları müxtəlif vasitələrlə bu işə də maneçilik törətməyə başladılar. Onlar Melkum xanın qanunnaməsini mütləq monarxiyaya qarşı respublika hökuməti yaratmaq layihəsi kimi qələmə verərək, şahı Melkum xandan şübhələndirdilər.

Şah fəramuşxanəyə üzv olan öz yaxın adamlarından fəramuşxanə iclaslarında nələr gördükləri sualına düzgün və qaneedici cavab almadıqda cəmiyyətdən şübhələnərək onu ləğv etmək fikrinə düşür(96). Mühit Təbatəbainin yazdığına görə, həmin vaxtlarda Rusiya çarı İranda Hökumət dairələrində, dövlət

quruluşunda islahat işləri aparmaq və bu iş üçün yaranmış siyasi cəmiyyətin genişlənməsini və güclənməsini eşitdikdə, Nəsrəddin şaha məktubla müraciət edərək belə yazmışdı: «Bu hərəkət sənin hakimiyyətinin zavala uğramasının başlanğıcıdır»(97). Çar İN Aleksandr öz xətti ilə Nəsrəddin şaha yazdığı məktubda qeyd etmişdi ki: «Gizli əncümən sənin, mənim və hər iki hökumətin mənafeyi əleyhinə təşkil edilmişdir»(98). Əlbəttə, çar mütləqiyyəti işğal etmək istədiyini İranda dövlət quruluşunun möhkəmlənməsindən narahat olmaya bilməzdi.

Yeni təşkil edilmiş fəramuşxanə cəmiyyətinin qarşısında yaranmış bu kimi böyük maneələrin göstərdiyi dərin tə'sir cəmiyyətin dağılması, onun təşkilatçılarının və görkəmli üzvlərinin müxtəlif formalarda əzab və işgəncələrə mə'ruz qalmaları ilə nəticələndi. 1861-ci il oktyabr ayının 17-də «Ruznameyi dövləti»nin 501-ci nömrəsində hökumət tərəfindən verilmiş e'lamıyyədə belə yazılmışdı: «Eşidildiyinə görə, bu günlərdə şəhərin bezi alçaq və fitnəkar adamları Avropa fəramuşxanələri haqqında danışır və onu təşkil etməyə təşəbbüs göstərirlər. Qəti əmr verilmişdir bundan sonra nəinki fəramuşxanə yaratmaq, hətta fəramuşxanə sözünü təkrar edən hər hansı bir adam dövlət mə'suliyətinə cəlb ediləcəkdir. Fəramuşxanə sözü tərk edilməlidir, bu cəfəngiyyətin ardınca gedənlər şiddətli surətdə cəzalandırılacaqdır»(99). Sarayın intibaat naziri Etimadüssəltənə «Əlməaser vəlasar» kitabında göstərir ki, təşkilat zərərli fikirləri yaymaq mərkəzinə çevrildiyi üçün dağıldı və kim tərəfindən olursa-olsun fəramuşxanə sözünün təkrarı əbədi olaraq qadağan edildi(100). «Siyasətgerane dövreyi Qacariyyə» əsərinin müəllifi fəramuşxanə cəmiyyətinin fəaliyyətinə işarə edərək yazır ki, şahzadələrdən və ziyalılardan bir dəstə dövlətə qarşı çıxmışdı. Bu hadisə şahı dəhşətləndirdi və onun əmri ilə cəmiyyətin üzvlərindən bir çoxu tutuldu, bir neçəsi qaçmağa və bə'zilərlə isə müqəddəs məkanlarda bəst(101) əyləşməyə məcbur oldular. Cəmiyyətin təşkilatçılarından bir neçəsi Orta Asiyaya qaçdı, Melkum xanı ölkədən sürgün etdilər(102). Fəramuşxanənin dağıdılması haqqında bir çox mə'lumata təsadüf olunur. Lakin həqiqətə uyğunluq belədir ki, fəramuşxanənin əsas təşkilatçısı kimi məşhur olmuş Mirzə Yəqub xan İrandan sürgün edildi, Cəlaləddin Mirzə öz evində nəzarət altına alındı. Mirzə Melkum xan müqəssir kimi cəzalandırılmadısa da, az sonra, 1862-ci ildə Bağdada sürgün edildi(103). Həmin bu vaxtda cəmiyyətə mənsub olan və müəyyən qədər fəaliyyət göstərən mütərəqqi ziyalılardan bir dəstə ölkədən qovuldular, onlardan Mirzə Həbib Dəstan ömrünün axırınadək İstambulda yaşamağa məcbur oldu(104).

Qeyd etmək lazımdır ki, fəramuşxanə öz fəaliyyətinin birinci dövründə heç bir sahədə geniş dairə əhatə edə bilməmişdir.

Əldə olan mə'xəzlərdə cəmiyyətin üzvlərinin sayı haqqında dəqiq mə'lumata təsadüf edilmir. Darülfünun tələbəsi Mirzə Məhəmmədin yazılarında cəmiyyətin üzvlərinin sayı 500 nəfər(105), Melkum xanın Vilfrid Blent ilə müzakirəsində 30 min nəfər(106) göstərilmişdir. Bizcə, hər iki rəqəm, xüsusilə Melkumun göstərdiyi rəqəm şişirdilmişdir.

Fəramuşxanənin XIX əsrin ikinci yarısında İranda yeni meydana gəlməkdə olan burjua ideyaları əsasında yaranmasına baxmayaraq, üzvlərin çoxu ictimai mənşə e'tibarilə başlıca olaraq zadəganların, xüsusilə Avropa ölkələrilə tanış olan qulluqçuların içərisindən çıxmış mütərəqqi ziyalılardan olmuşdur. Cəmiyyət əhalinin müxtəlif təbəqələrindən öz ətrafına toplamaq arzusuna çata bilməmişdir. Melkum xan bu məqsədlə ruhanilər içərisində iş aparmaq

kimi böyük bir tədbirə əl atmışdı. O, Tehranın böyük müctəhidlərindən Seyid Sadıq Səngələci, Seyid İsmayıl Behbahani ilə görüşərək, cəmiyyətin daşdığı məqsəddən onları xəbərdar etmişdi. Həmin müctəhidlər Nəsreddin şahla görüşlərində fəramuşxanənin dinə və şahlıq üsuli-idarəsinə qarşı zərərli olmadığı haqqında öz fikirlərini söyləmişdilər(107). Lakin cəmiyyətin sürətlə dağıdılması hadisəsi ilə əlaqədar olaraq bu təşəbbüsdən bir nəticə alınmamışdır.

Fəramuşxanənin təşkilati fəaliyyət dairəsi də çox məhdud olmuşdur. Bu cəmiyyət Tehrandan xaricdə, İranın başqa mühüm şəhərlərində öz şö'bələrini yarada bilməmişdir. Bu barədə aparılan axtarışda tək-cə bir materiala, Azərbaycanın görkəmli müfəkkirlərindən Mirzə Kazım bəyin əlyazmalarında Təbrizdə fəramuşxanə yaradılması mə'lumatına təsadüf olunur. Mirzə Kazım bəy təqribən 1866-cı il Müstəşarüddövləyə göndərdiyi məktubda belə yazmışdır: ...islahat axtaran babilərin hal-hazırda İranda açıq fəaliyyət və müqavimət göstərmə mərkəzi olmadığına baxmayaraq, babiləyn meydana çıxarmış siyasi səbəblər İranın tərbiyə almış cavanlarını həyəcanlandırmaya bilməz, belə ki, son vaxtlarda Tehranda, Təbrizdə fəramuşxanələr təşkil edilmiş, adlı-sanlı adamlar fəramuşxanələrə daxil olmuşlar... Hələlik bu yararlı təşəbbüsün nəticələri meydana çıxmamışdır, fəramuşxanənin yaydığı yazılar, vərəqələr əldən-ələ dolaşmaqdadır, bu vərəqələrdə ölkənin xarabaya çevrilməsilə nəticələnən sarayın, hakimlərin zülmərinə, dövlət başçıların, ruhanilərin hədsiz özbaşınalıqlarına son qoyulması, ölkədə insaf və ədalətin hakim mövqə tutması təklifləri irəli sürülmüşdür(108). Müəllif öz fikrini davam etdirərək yazır: «Deyildiyinə görə dövlət qulluqçularından böyük bir şəxs öz qödrətli qələmi ilə bir xabnamə(109) yazmışdır. Bu xabnamədə İranın vəziyyəti təsvir edilir... Xabnamədə verilmiş yeniliklərin hamısı gözəl və faydalıdır, onlar yeni islahat aparmaq, mö'tədil monarxiya yaratmaq üçün həkimanə tədbir və təkliflərdir(110). Mirzə Kazım bəyin yazılarının tarixi yoxdur. Lakin Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövlə 1864–1867-ci illərdə Tiflis konsulu vəzifəsi daşdığına görə(111), şübhəsiz» Mirzə Kazım bəyin məktubları da bu illər ərzində, yə'ni fəramuşxanənin Tehranda dağıldığı ilk dövrdə yazılmışdır.

İlk siyasi cəmiyyəti əhatə etmiş bu məhdudiyətlərə baxmayaraq, onun fəaliyyəti və tələbləri ölkədə yayılır, köhnə quruluşa, mütləqiyyət üsuli-idarəsinə qarşı nifrət və narazılığın artmasına dərin tə'sir göstərirdi. Lakin bu dövrdə Məhəmməd xan Səpəhsalar, Mirzə Yusif Müstəşarüddövlə kimi köhnəliyin ən tipik nümayəndələrinin hakimiyyət başında olmaları ilə nəinki ən kiçik və zəif mütərəqqi hərəkatın qarşısı alınır, hətta ölkənin ictimai və iqtisadi vəziyyəti daha fəlakətli hala düşür, zəhmətkeş kütlələr daha artıq qarət edilirdi. Bir tərəfdən ölkənin daxilində hakim siniflərin zülmü və qarətləri, digər tərəfdən xarici kapitalistlərin ölkəyə qarşı göstərdikləri hərtərəfli təzyiq və ümumiyyətlə ölkədə savadsızlıq, cəhalet, dini xürafatın hökm sürdüyü şəraitdə yeni və mütərəqqi ideyaların yayılması xeyli məhdudlaşır.

Son illərdə İran müəllifləri öz əsərlərində XIX əsrin üçüncü və xüsusilə dördüncü rübündə İranda hökm sürən ictimai, iqtisadi, siyasi fəlakətlərə işarə edərək xalqın və ölkənin dözülməz vəziyyətindən, bu vəziyyətlə əlaqədar olaraq baş vermiş tarixi hadisələrdən oxucunun nəzərində kədərli mənzərələr təsvir etdirirlər. Bu sahədə İbrahim Teymuri, F. Adəmiyyət, Mahmud Mötəməd, Həbibulla Muxtari və başqaları öz əsərlərində o dövrün hadisələrindən aydın və ətraflı mə'lumat vermişlər. Lakin burada

həmin dövrün vəziyyətini qısa şəkildə əks etdirmək məqsədilə o vaxt dövrün vəziyyətini əks etdirən tarixi bir əsərdən qısa qeydlər verilməsi daha məqsədə uyğundur. Bu əsər Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri M. F. Axundovun «Kəmalüddövlə məktubları» adlanan yazılardır. M. F. Axundov İranın müxtəlif sinif və təbəqələrinin görkəmli nümayəndələrilə Rusiya və Qafqaz şəhərlərində, İstanbulda, Qafqaz və Rusiya yolu ilə Avropa ölkələrinə gedən bir çox iranlılarla görüşmüş, danışıqlar aparmış, bə'zilərilə hətta dostlaşmış və məktublaşmışdır. Onlardan Cəlaləddin Mirzə, Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövlə, Mirzə Melkum xan, Mirzə Möhsün xan Müşirüddövlə, Mirzə Hüseyn xan Sepəhsalar və başqa bu kimi görkəmli siyasi və ictimai xadimləri göstərmək olar.

M. F. Axundov «Kəmalüddövlə məktubları»nı 1869-cu il fevral ayında polkovnik Qasım ağa vasitəsilə Londonda İran səfiri Möhsün xan Müşirüddövləyə göndərmişdir. M. F. Axundov birinci məktubda İranın vəziyyətini belə təsvir etmişdir: ...bir tərəfdə sərmayəsiz tacirlər, digər tərəfdə yoxsul kəndlilər, hökumətin gəliri az, gömrüxana və digər gəlir mənbələri dairələrində hərəmçilik hökm sürür. Varlıların, hökumət başçıların, torpaq sahiblərinin, bütün yüksək təbəqələrin və ruhanilərin ağır və tükənməz xərclərinin hamısı yoxsul kütlələrin üzərinə düşür. Onlar həmişə dövlət qulluqçularının, dövlət gəliri toplayanların işgəncələrinə mə'ruz qalırlar. Dövlət gəlirini toplamağa, toplanmış gəliri düzgün xərç etməyə heç bir qanun, heç bir qayda yoxdur. Vilayətlərdə hökumətin gəlir mənbələri hakimlərin ixtiyarındadır, onlar öz şəxsi meyl və iradələri ilə, öz istədikləri tərzdə əhalini soyur və qarət edirlər. Belə bir vəziyyətin qarşısında xalq kütlələri o dərəcədə cəhalətə qapılmışlar ki, qarşılarında dayanmış fəlakəti əsla dərk edə bilmir, məscidlərdə, küçələrdə sinəsinə vurur, ağlayır, şaxsey-vaxsey səsini göylərə qaldırırlar. Onlara müraciət edib: «Nə xəbərdir? nə olubdur?»-deyə soruşduqda, min iki yüz neçə il bundan əvvəl Kufə çölündə on-onbeş ərəbin başqa on-onbeş ərəb tərəfindən öldürülməsi hadisəsindən hekayələr söyləyirlər(112). M. F. Axundov digər fəlakətli məsələləri şərh edərək acıyır, İran xalqlarına xitabən belə yazır: «Ey İranlı! Sən əgər azadlığın və insan hüququnun xeyrini və ləzzətini bilseydin köləliyə, məhrumiyyətə dözməzdin, elm və mədəniyyət ardınca gedib, birlik və ittifaq yaratmaq üçün cəmiyyətlər və fəramuşxanələr yaradardın. Sən, sənə zülm edən zalımlardan həm say, həm də qüvvət e'tibarilə üstünsən. Əgər birlik yaradıb, öz haqqında düşünə bilseydin özünü puç əqidələr zəncirindən, monarxlar zülmündən xilas edə bilərdin»(113).

M. F. Axundov ikinci məktubunda bir sıra başqa məsələlərlə əlaqədar olaraq, yenə İranlıların savadsızlığına, elmsizliyinə işarə edərək yazır: «İranlıların əksəriyyəti savadsızdır. Hakimlər, ruhanilər onların savadlanmalarına maneçilik törədir... İran öz keçmiş qüdrətini və mövqeyi millətin savadlanması ilə əldə etməlidir, hazırkı vəziyyət davam etdikcə İranlı qəflət yuxusundan oyana bilməz... Hakim qüvvələr bu sözdən sevinməsinlər, çünki onların hakimiyyətinin davamı xalq kütlələrinin oyanmalarından, azad olmalarından, onların puç əqidələrdən xilas olmalarından asılıdır»(114). O, sözüne davam edərək yazır: şah cəmiyyətlər, fəramuşxanələr yaratmalı, xalq ilə həmrə'y olmalı... xalqın iştirakı ilə qanun qəbul etməli və bu vasitə ilə bəlkə İranı, keçmiş mövqeyini əldə edən vaxtadək, Avropanın acgöz dövlətlərinin güclü pənçələrindən xilas etsin(115).

Göründüyü kimi, M. F. Axundov öz yazılarında İranın köhnə quruluş fəlakətlərindən, xarici dövlətlərin müstəmləkəçi siyasətlərindən xilas olacağını, İranın burjua üsulilə inkişaf etdirilməsini kütlələrin savadlanmasında, onların ictimai, siyasi təşkilatlarda birləşmələrində, ölkədə parlament üsuli-idarəsinin yaradılmasında görür. M. F. Axundovun bu kimi mühüm və ütərəqqi fikirləri sonralar İranın ilk siyasi cəmiyyəti olan fəramuşxanə başçılarından əsərlərində daha geniş və ətraflı verilmişdir ki, onlar haqqında burada bəhs ediləcəkdir. Bunu da qey etmək lazımdır ki, M. F. Axundov öz məktublarında fəramuşxanə sözünü ümumiyyətlə siyasi təşkilat yerinə işlətmişdir.

«ADƏMIYYƏT CƏMIŁƏTI» FƏALİYYƏTİNİN İKİNCİ DÖVRÜ

XIX əsrin dördüncü rübü İranda sinfi, ictimai ziddiyyətlərin kəsginləşməsi, xarici kapitalist dövlətlərin İran uğrunda şiddətli rəqabətləri və toqquşmaları ilə əlaqədar olan xarakterik bir dövrdür. Bu dövrdə İranda meydana gəlməkdə və tədriclə inkişaf etməkdə olan kapitalist istehsal münasibətləri ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində böyük maneələrə təsadüf etməklə, sinfi ictimai ziddiyyətlərin gərginləşməsinə səbəb olurdu. Köhnə feodal quruluşun buxovlarının qırılıb atılması zəruriliyini dərk etməyə başlayan İranın gənc burjuaziyası ilə feodallar arasında, mütərəqqi qüvvələrlə mütləqiyyət üsuli-idarəsi arasında mübarizə kəsginləşir, köhnə və mürtece qüvvələr öz hakimiyyətini və mənafeyni qoruyub saxlamaqda ən qəddar vasitələrə əl atırdılar.

Gənc burjuazyanın, ümumiyyətlə mütərəqqi qüvvələrin artıb inkişaf etməsi qarşısında dayanan təkəcə daxili maneələr deyil, bu dövrdə dünya kapitalizmi özünün yeni və çürüməkdə olan imperializm mərhələsinə keçməklə Şərq ölkələrini və xalqlarını qarət etmək siyasətini daha da gücləndirir, İranı müstəmləkəyə çevirmək məqsədilə onun inkişafının qarşısını alır və bu işdə İranın köhnə quruluşunun himayəçisi rolunu oynayırdı. Nəticə e'tibarı ilə, İranda meydana çıxmaqda olan sənaye müəssisələri dağılır, ölkənin iqtisadiyyatı kapitalist ölkələrinin mənafeyinə tabe edilir, beləliklə, fəlakət və məhrumiyyət artır, xalq kütlələrinin maddi həyat şəraiti daha da pisləşir, yeni mütərəqqi qüvvələrin, bütün zəhmətkeş və yoxsul əhəlinin narazılıqlarının artmasına və hakim ictimai quruluşa qarşı nifrətin güclənməsinə səbəb olurdu. Bu nifrət və narazılıqlar, iqtisadi və ictimai tənəzzül həyatın bütün sahələrinə dərin tə'sir göstərməklə bərabər, dövlət gəlirlərinin toplanması işini də xeyli çətinləşdirir, beləliklə, mütləqiyyət üsuli-idarəsinin, onun başında duran şah sarayının, nazirlərin, hakimlərin və başqalarının getdikcə artmaqda olan tənənəli zadəgan yaşayışı xərclərinin ödənilməsi tədriclə təhlükəyə mə'ruz qalırdı.

Belə bir mürəkkəb şəraitdə, yə'ni 1871-ci ilin noyabr ayında Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlə baş nazir vəzifəsinə tə'yin edildi(116). O, Avropada təhsil və tərbiyə almış, gənc yaşlarında Mirzə Tağı xan Əmir Kəbir tərəfindən hökumət işlərinə cəlb edilmiş ziyalılardan biri idi.

Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlənin hakimiyyət başına gəldiyi vaxtadək dövlət işləri 16 nazirin iştirakı ilə təyin edilmiş məşvərətəxana adlanan bir heyətin əlində idi. Hər hansı bir məsələ bu heyətdə müzakirə edilib, məsləhət görüldükdən sonra, şah onun icrasını istədiyi nazirə tapşırırdı(117). Mirzə Hüseyn xan məşvərətəxanəni ləğv edərək, onun yerində 9 nazir və bir nəfər baş nazirdən ibarət Nazirlər Şurası Məclisi adlanan bir heyət təşkil

etdi. Heyətin tərkibində olan nazirlər bütün işlərdə müştərək məsuliyyət daşıyır, hər nazir öz işində müstəqil olub baş nazirin qarşısında, baş nazir isə şahın qarşısında məs'uliyət daşıyırdı(118). Müşirüddövlənin təşkil etdiyi şura Avropa ölkələrində nazirlər heyəti və ya dövlət heyəti adlanan heyətlərə oxşar tərtib edilmişdi(119). E'timadüssəltənənin yazdığına görə, bu heyət daşdığı məs'uliyət və malik olduğu mahiyyət e'tibarilə daha çox çar Rusiyasının dövlət şurasına bənzəyirdi(120).

Bu dəyişiklik və ya «islahat» vaxtilə fəramuşxanə və Melkum xan tərəfindən tərtib edilmiş «Kitabçeye qeybi və ya dəftərə tənzimat» da dövlət quruluşu haqqında verdiyi maddələrdən bə'zilərini həyata keçirilməsinə başlanğıc idi. Şübhəsiz, Mirzə Hüseyn xan bir çox məsələlərdə Melkum xanla və fəramuşxanənin digər üzvlərilə həmrə'y və həmfikir idi. Melkum xan sürgün edildikdən sonra Mirzə Hüseyn xan tərəfindən İstanbuldakı İran səfərxanasında işə cəlb edilir və Mirzə Hüseyn xanın sə'yi nəticəsində sarayın Melkuma qarşı olan nəzəri dəyşir(121). Bir müddətdən sonra Melkum İrana çağırılır və məşvərətçi nazir sifətilə nazirlər heyətinə daxil edilir(122).

Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlə dövlət quruluşunda, maliyyə, məhkəmə, hərbi işlərdə və bir çox digər sahələrdə başladığı islahat ilə mürtəce ruhaniləri özünə qarşı qaldırmaqla bərabər fəramuşxanə üzvlərini və digər mütərəqqi ziyalıları ruhlandırır, onları siyasi, ictimai işlərdə fəaliyyət göstərməyə cür'ətləndirirdi. Bu hadisə bir çox sahədə, xüsusilə dövlət dairələrində köhnə feodal quruluşu ilə yeni canlanmaqda olan burjua nümayəndələri arasında gedən mübarizənin bariz nümunəsi idi.

Melkum xan İrana qayıdıqdan sonra, ölkədə dərin islahata şərait yaratmaq üçün mütərəqqi qüvvələri siyasi təşkilatda birləşdirmək işini yenidən davam etdirməyə başladı. Lakin bu dəfə Melkum təşkilati işlərdən daha çox təbliqatı işlərlə, dərnekələr, iclaslar təşkil etməkdən daha çox kitabçalar yazmaq və nəşr etməklə, ölkədə hökm sürən köhnə quruluşun, mütələqqiyət üsuli-idarəsinin çirkinliyini və zərərlerini açıb göstərmək üçün daha ciddi işə başlamışdır.

Bu dövrdə «Adəmiyyət cəmiyyətinin daşdığı məqsəd əsas e'tibarilə özünün məramnamə və nizamnaməsini təkmilləşdirmək, onu aydın bir tərzdə, nisbətən geniş dairənin nəzərinə çatdırmaq olmuşdur. Melkum və «Adəmiyyət cəmiyyətinin bu dövrdə göstərdiyi fəaliyyət burada şərti olaraq ikinci dövr adlandırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Melkum xan siyasi təşkilatçı olmaqla bərabər, eyni zamanda XIX əsrin ikinci yarısında İranın görkəmli ictimai məfkurəçilərindən biri idi. Melkum haqqında, xüsusilə İran müəlliflərinin yazılarında müxtəlif və ziddiyyətli fikirlərə təsadüf olunur. Nazimülislam Kermaninin fikrincə Melkum xan İranlıları oyatmaqda ilk təşəbbüskar və onların azadlıq hərəkatının görkəmli başçılarından biridir(123).

Məs'ud Mirzə Zillüssultan Melkum xanı Əflatuna, Ərəstuna bənzədərək, onu böyük müəllim adlandırmışdı(124). Məhəmməd Həsən xan E'timadüssəltənənin Melkuma qarşı bəslədiyi münasibət ziddiyyətlidir. O, əsərinin bir yerində Melkumu töhmətləndirir, onun yazılarını mə'nasız cızmağara adlandırır, digər bir yerdə isə Melkumu görkəmli diplomat, Avropa və Şərqi biliklərinin ustası adlandırmışdır(125). Müxbirüssəltənə, M. Mahmud, İbrahim Teymuri və Xan Məlik Sasaninin əsərlərində Melkum haqqında uydurma və yalan fikirlərə yol verilmişdir(126). Lakin M. Məlikzadə Melkumu məşrutə

inqilabının banilərindən biri hesab edərək, onun adını böyük, ictimai və siyasi xadimlər sırasında qeyd etmişdir(127). Fridun Adamiyyət özünün son yazılarında Melkum xanı XIX əsrin ən görkəmli ictimai tənqidçisi kimi qiymətləndirmişdir. Daha əhəmiyyətli budur ki, Melkum öz həyat və fəaliyyəti dövründə özünün ən yaxın dostlarından biri olan Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri M. F. Axundov tərəfindən «Ruhulqüds» (pək ruh) adlandırılmış, və tanınmış ictimai xadim kimi qiymətləndirilmişdir(129).

Aydındır ki, Melkum xanda da burjua ictimai xadimlərinə xas olan bə'zi mənfi cəhətlər olmuşdur.

Melkum xan özünün 50 ildən artıq ictimai-siyasi fəaliyyəti dövründə çoxlu əsərlər yazmışdır(130). Həmin əsərlərdə o, ölkənin ictimai, iqtisadi və siyasət sahələrində özünün islahat tədbirlərini əks etdirmişdir.

Melkum xanın islahati fikirlərini başlıca olaraq beş yerə ayırmaq olar:

- 1- Dövlət quruluşunda islahat.
- 2- Fərdi hüquq və şəxsi azadlıqlar.
- 3- Avropa mədəniyyəti və yeniliklərini ölkəyə tətbiq etmək.
- 4- Ölkənin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək.
- 5- Cəhalətə və dini xürafata qarşı tə'lim-tərbiyə, elm və maarif işlərində islahat.

1. Dövlət quruluşunda islahat. Melkum xanın dövlət quruluşundakı islahatçı fikirləri əsas e'tibarilə «Kitabçeyeqeybi və ya dəftərə tənzimat» adlı əsərində əhatə olunmuşdur. Cəmiyyətin fəaliyyətinin birinci dövründən bəhs edilərkən bu barədə müəyyən izahat verilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə ictimai fikirlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu inkişaf Melkum xanın fikrində və yazılarında da öz əksini tapmışdır. Məsələn, həmin kitabçada Melkum 1858-ci ildə İran üçün normal mütləq monarxiya hökumət formasını lazım hesab edərək, mö'tədil monarxiyanın İrana münasib olmadığını göstərirdisə, artıq 90-cı illərdə o, mö'tədil monarxiya fikrini yaymağa çalışır(131).

Melkum xan dövlət quruluşunda islahat aparmaq, xüsusilə ölkədə qanunqayda yaratmaqla köhnə üsuli-idarəni əvəz etmək və ədalətli məhkəmə quruluşu bərqərar etmək haqqında tək cə «Kitabçeyeqeybi və ya dəftərə tənzimat» da deyil, özünün bir çox əsərlərində, o cümlədən «Rəfiq və vəzir», «Hərfe qərib», «Tənzime ləşkər və məclisə idarə», «Dəftərə qanun», «Dəsgahe divan», «Üsule tərəqqi» və sairədə də geniş şərh vermişdir. Xüsusilə «Üsule tərəqqi» adlı əsərdə Melkum 8 nazirliyin quruluşunu, onların vəzifələrini, görəcəkləri işləri geniş və aydın surətdə izah etmişdir.

Melkum xan öz əsərlərində İran dövlət quruluşunu kəsgin tənqid etmişdir. O, nazirliklərin bərhad halda olmalarına işarə edərək belə yazmışdır: «Nazirliklərin bir-birilə hənkə heç bir əlaqələri yoxdur, hətta onların işləri bir-birinin əksinə və bir-birini inkar etmə tərzində qurulmuşdur(132). Melkum xanın fikrincə, dövlət quruluşunda islahat işləri aparıldıqda bütün elmsiz və savadsız nazirlər və yüksək rütbəli qulluqçuların hamısı öz vəzifələrindən kənar edilməlidirlər. O, bə'zi nazirlərin və dövlət başçılarından hökumət üçün ağıllı, düzgün və səmimi xadim olduqları iddiasına cavab olaraq, belə yazır: «Ağıllı, düzgün, səmimi olmaq nazirlik vəzifəsi daşımaq üçün kəfi deyil, bunlar adi insan yaşayışının ilk şərtləridir. Şaha fədakar və səmimi olmaq

əhəmiyyətli bir iş deyildir, çünki harada olursa-olsun savadsız, elmsiz, lakin səmimi və fədakar qulluqçunun qiyməti (məqsəd maaşdır-T. Ş.) ayda 20 tuməndən artıq deyildir. Dövlət qulluqçusu səmimi və fədakar olmaqla bərabər elmi, bilikli və bacarıqlı olmalıdır(133). Melkum xanın dövlət quruluşunu islah etmək, bə'zi idarələri kökündən dəyişdirmək haqqında daha geniş və ətraflı yaazıları vardır.

2) Fərdi hüquq və şəxsi azadlıqlar. Melkum xan 1883-cü ildə yazdığı «Hüquqə əsasiyə fərd» və «Seratülmüstəqim» adlı kitabçalarında bu barədə ətraflı bəhs etmiş, fərdi hüquq və şəxsi azadlıqları dörd əsas hissəyə ayırmışdır:

a) Fərdi tə'minat dedikdə vətəndaşların can və malının tə'minatı nəzərdə tutulur. Tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq vətəndaşların canı və malı tə'minatını pozmağa, ona heç kəsin təcavüz etməyə haqqı və ixtiyarı yoxdur. Melkum xan yazır:

«Cani və mali tə'minat ölkənin və dünyanın abadlığının ilk şərtidir»(134).

b) Şəxsi azadlıqlardan məqsəd dil, qələm, əqidə, iş, məskən və ictimai azadlıqlarıdır. Melkum xan «Nidaye ədalət» kitabçasında bu azadlıqlardan ətraflı bəhs etmişdir(135). İzahatı aydın göstərir ki, o, burjuva demokratik azadlıqları (mö'tədil monarxiya, yə'ni konstitusiyalı monarxiya) üsulunu nəzərdə tutmuşdur.

c) Müsavat və bərabərlik haqqında Melkum xan göstərir ki, istər yoxsul, istərsə varlı, hamı insan və birbirilə qardaşdır. Heç kəsin bir-birindən üstünlüyü yoxdur. Bütün vətəndaşlar vahid hüquqa malikdirlər. Bütün əhali yoxsul, varlı, bilikli, biliksiz bir sözlə, kim olursa olsun istisnasız olaraq, qanun qarşısında bərabərdir(136).

d) Bilik və bacarıq üstünlüyündən məqsəd bütün sahələrdə bərabər olan vətəndaşların yalnız bacarığı, elmi, bəşiyi və fəaliyyəti ilə başqalarından fərqlənməsindən ibarətdir. Səbəbsiz üstünlük heç kəsə verilmir, hər kəs özünün elmi, biliyi və fəaliyyəti qarşısında üstünlüyə malik olmalıdır(137). Melkum xan yazır: Hərbi məktəbdə, hərbi akademiya təhsil almayan əsgərə zabitlik, generallıq çini verilməməlidir(138). O, ciddi surətdə irsi vəzifənin əleyhinə olmuşdur.

3. Avropa mədəniyyəti və yeniliklərini ölkəyə tətbiq etmək. Melkum xan bu sahədə öz kitabçalarının bir çoxunda qeydlər vermişdir. O, ictimai, siyasi, iqtisadi sahələrdə avropalılışmanı zəruri hesab edərək bu haqda belə yazır: Avropanın elmi və biliyi sel kimi öz ətrafına axmaqdadır. Biz də bu selin qarşısını azad qoymalı və ondan istifadə etməliyik... İran yaşamaq istəyirsə, Avropa inkişafından öyrənməlidir(139). Melkum xan Avropanın iqtisadi və siyasi quruluşunu eyni ilə İranda tətbiq etmək fikrini irəli sürmüş və «Kitabçeyi qeybi»də belə yazmışdır: «Teleqraf işlərini Avropadan gətirdiyimiz kimi, hökumət quruluşunu da Avropa ölkələrindən əxz edərək, İranda bərqərar etməliyik»(140).

Əlbəttə, mə'lumdur ki, iqtisadi sahədə geri qalmış ölkələr Avropanın inkişaf etmiş ölkələrindən öyrənməli və ölkəni sənayeləşdirməkdə Avropa sənayesindən istifadə etməlidir. Həmçinin dövlət quruluşunda mütləq monarxiya əvəzinə konstitusiyalı monarxiya yaratmaq istədikdə, ümumiyyətlə mütərəqqi ölkələrdən öyrənməli və onu yaradıcı surətdə tətbiq etməli. Lakin öz ölkəsinin adət və ən'ənzələrini, tarixi, ictimai fərqlərini nəzərə almadan, Avropa ölkələrində olan dövlət quruluşunu eyni ilə, mexaniki olaraq tətbiq

etmək bizcə uyğunsuzluğa yol vermək demək idi.

4. İqtisadiyyatı inkişaf etdirmək. Melkum xan ölkənin iqtisadi inkişafı üçün irəli sürdüyü tədbirlərində Avropa burjua alimlərinin fikirlərinə əsaslanmış, «ölkənin abadlığı və inkişafı onun istehsal etdiyi əmtəənin miqdarından asılıdır»(141) fikrini qeyd edərək, göstərmişdir ki: «İranda abadlaşması üçün əmtəə istehsalının yüksək inkişafı zəruridir. Bu iş üçün kapitalın əldə edilməsi lazım və vacibdir»(142). Melkum xan özünün «Üsule tərəqqi» əsərində İranda geriliyinin ən mühüm səbəbini kapitalın olmamasında görmüşdür(143). O, ölkədə kapital toplamaq üçün qabaqda göstərdiyi islahat tədbirlərinin həyata keçirilməsini əsas şərt hesab etdikdən sonra İranda kapitalı nə vasitə ilə artırmaq mümkündür?(144) sualına «Bank vasitəsilə ölkədə tədavül və kapitalı artırmaq mümkündür»(145)–deyə cavab vermişdir. Melkum xan bu fikrin üzərində dayanaraq yazır: «Ölkəyə dəmir, çay və başqa əmtəələri xaricdən gətirdiyimiz kimi, bank vasitəsilə kapital cəlb etmək də mümkündür»(146). Burada Melkum xarici kapitalın cəlb edilməsi məsələsini və bunun mənfəətini izah edir. Ölkənin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, ölkədə sənaye müəssisələri qurmaq, təsərrüfatı hərtərəfli genişləndirmək üçün xaricdən borc almağı, xarici kapitalistlərə, şirkətlərə istədikləri qədər ölkədə imtiyaz verməyi, onların kapitallarını ölkəyə cəlb etməyi, xarici mütəxəssisləri İrana də'vət etməyi lazım və zəruri hesab etmişdir(147). Melkum xan 1877-ci ildə xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi kitabçasında öz fikirlərini xülasə şəklində belə şərh etmişdir: «Təfərrüata yol vermədən, qısaca demək lazımdır ki, Avropa ölkələrindən yüz kurur(148) pul borc alınmalı, yüz nəfər müəllim, mühasib, mühəndis, iqtisadçı və digər mütəxəssislər də'vət edilib, qulluğa götürülməli, Avropadan 20 şirkət də'vət edilməli, onların vasitəsilə İranda dəmir yolu, şose yolları çəkməli, milli, ticarət, kənd təsərrüfatı bankları tə'sis etməli, inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, mə'dənləri, su ehtiyatlarını, meşələri işə salmalı, ölkənin gəlirni və xərclərini nizama salmalı, tezliklə min nəfər tələbə xaricə göndərməli və s...»(149)

Melkum xan İranda tezliklə xarici dövlətlər tərəfindən müstəmləkəyə çevriləcəyi təhlükəsini hiss edir, ölkəni sür'ətlə inkişaf etdirməyi, xarici kapitalı ölkəyə cəlb etməyi, imtiyazlar verməyi, hökumət quruluşunda və bütün digər sahələrdə islahat aparmağı bu təhlükənin qarşısını almaq üçün əlaç təsəvvür edirdi(150). Qeyd etmək lazımdır ki, Melkum xan xarici kapitalist dövlətlərin müstəmləkəçi siyasətləri haqqında ziddiyyətli anlayışa malik idi. O, xarici ticarətdən danışarkən belə yazır:

«Avropalılar geri qalmış ölkələri tutmaq məqsədi daşıyırlar. Onlar bu ölkələri öz müstəmləkələrinə çevirməyi faydalı hesab etmirlər... Onlar ancaq ticarət xatirinə bə'zi ölkələri tutmağa məcbur olurlar»(151). «Onların xarici ölkələrdən istifadə etmək vasitələri ancaq ticarətdir»(152). Melkum xan öz fikirlərini isbat etmək üçün qeyd edir ki, «Avropalıların tutduqları ölkələrdən bə'zilərində toplanan illik vergi çox vaxt həmin ölkələrin idarə edilməsi xərclərini ödəməyə kifayət etmir. Hindistanda toplanan vergilərdən bir qəpik də olsun ingilis xəzinəsinə verilmir»(153). Şübhəsiz, Melkum xanın bu iddiaları həqiqətə uyğun deyildir. O, burada hiyləgər ingilis diplomatası və mətbuatının uydurmaları tə'siri altında bu kimi düzgün olmayan fikir irəli sürmüşdür. Halbuki Melkum xan özünün «Politikə dövləti» adlı əsərində İngiltərənin hiyləgər və aldadıcı siyasətindən, XIX əsrin

əvvəllərində çar Rusiyası və Fransa hökumətlərinə qarşı İran hökumət başçılarını dəfələrlə aldatmaqla İrandan öz işğalçı siyasəti xeyrinə istifadə etməsindən geniş və ətraflı bəhs etmiş(154), İngiltərənin müstəmləkə siyasətini ifşa edərək belə yazmışdır: «...İngilislər Hindistan sahillərini tutmaq istəyirdilər, lakin bir ölkəni tutduqdan sonra onu qorumaq üçün başqa bir ölkənin işğal edilməsi zərurəti qarşıya çıxdıqda, onlar tədriclə bütün Hindistanı tutmağa məcbur oldular. Mədrəsi və Kəlkəttəni tutmaq Benqalı işğal etməyi zəruri etdi, Benqal alındıqdan sonra Dehlini tutmaq, sonra Heydərabad, Pənçab və Kabulu və s. işğal etmək lazım gəldi. İndi Heratı tutmuşlar, Heratı qorumaq üçün İran Sistanını işğal etmək lazım gəlmiş, gələcəkdə Sistanı qorumaq üçün ingilislər irəliləyəcək və i. a...»(155). Melkum xan ingilis siyasətini həmin bu əsərdə daha aydın ifşa etmiş və göstərmişdir ki, ingilislər həmişə İranla guya dost olmaq istədiklərini bildirirlər. Bizim hökumət başçılarımız isə ingilis dostluğunun mə'nasını başa düşmürlər. İngilislər dost dedikdə, bir ölkənin qoşunu, maliyyə işləri, xarici siyasəti, bir sözlə həmin ölkənin həyat vasitələri, varlığı, istiqlalı ingilis diplomatlarının ixtiyarında olduqda, bu «ölkə ingilis dostu adını almağa layiq olur. Məsələn, Hindistan hökumətləri, Heydərabad-Dəkən və s.(156).

5. Cəhalətə, dini xürafata qarşı tə'lim-tərbiyə, elm və maarif sahəsində islahat. Melkum xan ölkədə hökm sürən savadsızlıq, cəhalət və dini xürafata qarşı ümumi maarif, geniş tə'lim-tərbiyə məsələsindən öz əsərlərində ətraflı surətdə bəhs etmiş və bu mühüm məsələləri ölkədə başlanacaq islahatın əsaslarından biri hesab etmişdir. Melkum xan ölkənin hər tərəfində yeni məktəblər təsis etməkdən başlamış, təhsil almaq üçün yüzlərlə, minlərlə tələbənin xarici ölkələrə göndərilməsi təklifini irəli sürmüşdür. O, savadlanmaq, tə'lim-tərbiyə işlərini asanlaşdırmaq üçün hətta əlifbanı dəyişdirmək təşəbbüsündə olmuş və bu barədə «Məbdəi tərəqqi», «Şeyx və vəzir» və digər əsərlərində ətraflı izahat vermişdir. Melkum əlifbanı dəyişdirmək işində M. F. Axundovla həmrə'y olmuş, bu barədə onunla məktublaşmışdır. O, hətta Qur'anı və Sə'dinin «Gülüstan» əsərini tərtib etdiyi yeni hərflərlə öz yaxın həmfikri Fəridülmülkun qələmi ilə yazılmış şəkildə(157) saraya təqdim etmiş və əlifbanı dəyişdirmək təklifini vermişdir(158). Melkum xan dini xürafata və cəhalətə qarşı, onları ölkəyə yayan mürtəce ruhanilərə qarşı şiddətli mübarizə aparmışdır. O, mürtəce ruhaniləri, sufileri, məddah şair və yazıçıları tənqid atəşinə tutmuş, özünün «Çarçəşman», «Firqeyi kəcbinan», «Səyyahi quyəd» və s. əsərlərində onları ictimaiyyətin törtöküntüləri, tufeyliləri kimi ifşa etmişdir.

«Adəmiyyət cəmiyyəti»nin görkəmli başçılarından biri də Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövlədir. O, ictimai mənşə e'tibarilə ticarət burjuaziyasına mənsub olub 1854-cü ildən 1867-ci ilin sonunadək Həştərخان, Peterburq və Tiflis şəhərlərində konsul olmuş, 1867ci ildən 1871ci ilədək Parisdə İranın səfiri vəzifəsini daşımışdır(159). Mirzə Yusif xan Rusiyada və Fransada olduğu müddətdə bu ölkələrin siyasi-ictimai vəziyyətləri ilə yaxından tanış olmuş, Tiflisdə olduğu zaman «Kitabə bənəfş» adlı əsərini yazaraq, İran sarayna göndərmiş və bu əsərdə dəmir yolunun ölkənin abadlaşmasında nə qədər mühüm rola malik olmasından bəhs etmişdir(160). 1871-ci ildə Parisdə olduğu zamanı Fransanın 19 maddəlik konstitusiyasından iqtibasən «Yek kəlmə» adlı əsərini yazmış və onun İran xalqları həyatına tətbiq edilməsi fikrini irəli

sürmüşdür. Mirzə Yusif xan İranda azadlıq ideyaları yayan ən qabaqcıl ziyalılardan biri olmuşdur. O, ictimai qüdrətin əsas mənbəyini xalqda və xalqın iradəsində olduğunu cəsarətlə e'lan etmiş(161) birinci İranlı ictimai xadimdir. O, İranda parlament üsuli-idarəsi yaratmaq fikrini irəli sürən ilk şəxsdir(162).

Mirzə Yusif xanın «Yek kəlmə» adlı əsəri 1905-ci ildə Tehranda yaranmış «Əncümənə məxfi» (gizli əncümən) tərəfindən siyasi proqram kimi qəbul edilmişdir(163). Müstəşarüddövlə 1889 (Hicri qəməri 1306)-cu ildə Müzəfərəddin Mirzəyə yazdığı məktubda mütləqiyyət üsuli-idarəsini ölkənin hər cəhətdən geri qalmasının əsas amili kimi qiymətləndirmiş, onun nicatını və abadlaşmasını məşrutə və konstitusion üsulunun bərqərar edilməsində olduğunu qeyd etmişdir(164). Həmin məktub Nizimülislam Kərmninin «Tarixə bidariyə İrayan» adlı əsərində verilmiş, İranın ilk siyasi cəmiyyətinin köhnə quruluşa və mütləqiyyətə qarşı apardığı tarixi mübarizənin kətbə sənədlərindən biridir.

İranın ilk siyasi cəmiyyətinin, onun Melkum xan və Mirzə Yusif xan kimi başçılarının yazılarını ümumiləşdirərkən, qeyd etmək lazımdır ki, onlar İrani, onun əhalisini və ölkənin istiqlaliyyətini hər cür fəlakətdən xilas etmək üçün İran xalqlarının maarifləşdirilməsini, ictimai quruluşun dəyişdirilməsini əsas vəsiyə və çarə kimi qiymətləndirmişlər.

«Adəmiyyət cəmiyyətinin» nizamnaməsinə gəldikdə, demək lazımdır ki, bu sahədə Melkum xan Fransa masonlarının Böyük Şərq və İngilis masonlarının Böyük loj təşkilatları nizamnamələrindən iqtibasən «Üsule adəmiyyət» adlandırdırı əsərini tərtib edərək, cəmiyyətə təqdim etmişdir. Melkum xan bu əsərində də İranın ilk siyasi cəmiyyətini «Adəmiyyət cəmiyyəti» adlandırmışdır. Bu cəmiyyət XIX əsrin axırlarında İran mətbuatında da «Adəmiyyət cəmiyyəti» adı ilə qeyd edilmişdir.

«Üsule adəmiyyət» öz maddələrini adəmiyyət sözünün mənası və izahı ilə başlayır(165). Sonra bu əsər iki hissəyə ayrılır. Birinci hissə yeddi fəsildən ibarətdir. Bu fəsillərdə cəmiyyətin vəzifələri adlanan təkliflər verilmişdir(166). İkinci hissə 16 fəsildir. Burada «Qəvaide nizam» adı ilə təşkilatın əhəmiyyəti, onun qayda-qanunları izah edilmişdir(167).

230 maddədə şərh edilmiş bütün bu fəsilləri aydın başa düşmək üçün əvvəlcə bilmək lazımdır ki, «Üsule Adəmiyyət»də cəmiyyətin üzvü «adam» adlanır, ilk təşkilata və ya Hövzəyə «came», camein başçısına «əmin», əminlərlə mərkəzi təşkilat arasında vəsiyə rolunu ifa edən təşkilatçıya «hadi» deyilir. Cəmiyyətin mərkəzi rəhbərlik orqanı «Mədinəyə şərifə» və ya «Mədinəyə şərifeye elm», mərkəzi rəhbərlik orqanı üzvləri «Övliyəyə mədinəyə şərifə» adlanırlar(168).

Birinci bölmədə cəmiyyətin üzvləri üçün təyin edilmiş 7 vəzifə bunlardır: Pisliklərdən uzaqlaşmaq; yaxşılıqlarla məşğul olmaq, zülmü rəf etmək; ittifaq yaratmaq; savad, bilik kəsb etmək; adəmiyyəti yaymaq; nizam-intizama riayət etmək(169).

Bu maddələrin hərəsi bir fəslin başlığı kimi müvafiq fəsillərdə şərh və izah edilmişdir(170).

«Üsule adəmiyyətin» ikinci bölməsi təşkilati qaydaların şərhinə həsr edilmişdir. Bu hissə 16 fəsildir. On maddədən ibarət olan birinci fəsildə təşkilati qayalardan və onların zəruriliyindən bəhs edilir(171). İkinci fəsildə cəmiyyətə üzv olmağın şərtləri verilmişdir (əlaqə, iqrar, təəhhüd). Bu üç şərt hər biri ayrılıqda müəyyən maddələrlə izah edilir(172).

Əlaqə: Hər bir üzv («adam») mərkəzi orqanın təyin etdiyi təşkilatçı («əmin») vasitəsilə yuxarı təşkilatla əlaqədar olmalıdır. «Əmin» hər libasda olursa-olsun ona hörmət edilməli, «əmin»siz əlaqə mümkün deyildir. «Əmin»in adı və onun göstərişləri gizli qalmalıdır və s... (173).

İqrar: Hər bir üzv («adam») öz «əmin»i hüzurunda öz üzvlüyünü («adam»lığını) iqrar etməlidir, bu iqrar təşkilatın göstərdiyi müəyyən qayda ilə icra olunur (174).

Təəhhüd: Hər bir üzv («adam») yuxarı orqanın ya şifahi göstərişlərini nə vasitə ilə olursa-olsun keçirməyi öhdəsinə götürməlidir (175).

Adəmiyyəti yaymaq, yə'ni cəmiyyəti genişləndirmək üçün üç vasitə və yol vardır: 1. Tərbiyə – şifahi təbliğat; 2. Təqviyə – maddi yardım; 3. Müsəidə – mərdlik yardımı, fəaliyyət göstərmək (176). Hər hansı bir üzv bu üç maddədən birini icra etməlidir. Əks təqdirdə üzv («adam») hesab edilmir (177).

«Üsule adəmiyyətin X fəslində ilk təşkilatın – «came»in 19 maddədə tə'rifi verilmişdir. Onların mühümü bunlardır: «adam»ın Hər Hansı bir «came»də iştirak etməyə ixtiyarı vardır. «Came»də iştirak edən «adam»ların sayı 12-dən 240 nəfərə qədər ola bilər. Hər «came»in bir «əmin»i olmalı, «came» adəmiyyətin məktəbidir, «came» adəmiyyətin gücü və qüvvətidir. Bütün «came»lər öz fəaliyyətlərində müttəfiq və yuxarı təşkilatın rəhbərliyi ilə hərəkət etməlidirlər (178).

XINI fəsildə, üzvlərə lazım gəldiyi vaxtda, özlərini birbirinə tanıtdırmaqda gizli əlamət və işarələrdə istifadə yolları göstərilmişdir. «Adam»ların birbirinə məktubları «L. Y. S.» hərflərindən olan «Leys» sözü ilə və ya bu üç hərfin rəqəmlərinin əbcəd hesabı ilə yekunu olan «yüz» rəqəmi ilə başlanmalıdır (179). «Adamlar» birbirini tanımaq məqsədilə görüşmək istədikdə müəyyən qayda üzrə salamlaşmalı, müəyyən işarələrlə əllərinə hərəkət verməli və s. bu kimi vasitələrdən istifadə etməlidirlər (180). Digər fəsillərdə «əmin» və «hadi»nin vəzifələri və s. təşkilati məsələlər haqqında ətraflı göstərişlər verilmişdir (181).

«Adəmiyyət cəmiyyəti»nin geniş proqram və nizamnaməyə malik olmasına baxmayaraq, o, öz fəaliyyətinin ikinci dövründə təşkilati cəhətdən kifayət qədər fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Bir tərəfdən Melkum xanın 1871-ci ildə Tehrana qayıtdıqdan sonra 1873-cü ildə İranın səfiri sifəti ilə Londona göndərilməsi, digər tərəfdən Mirzə Hüseyn xan Müşirüddövlənin tezliklə baş nazirlikdən kənar edilməsi ilə qatı irticaçı qüvvələrin dövlət dairələrində hakim mövqe tutmaları bu siyasi cəmiyyətin fəaliyyətini daha da məhdudlaşdırdı. Melkum və onun tərəfdarlarının Mirzə Hüseyn xan tərəfindən başlanmış islahata bəslədikləri ümid boşa çıxdı (182).

İslahata şərait yaratmaq məqsədilə Mirzə Hüseyn xanın 1873-cü ildə və ikinci dəfə 1878-ci ildə Avropa ölkələrinə səfəri, şahı və dövlət başçılarını Avropa mədəniyyəti və inkişafı ilə yaxından tanış etmək planı da müsbət nəticə vermədi.

Mirzə Hüseyn xan xarici siyasət sahəsində də müvəffəqiyyət qazana bilmədi. Çar və İngiltərə dövlətləri arasında rəqabət şiddətləndiyi bir vaxtda Mirzə Hüseyn xan ingilis şirkətlərinə böyük imtiyazlar verməyi, onları İrana cəlb etməyi İranın inkişafı və istiqlalı üçün faydalı olacağını təsəvvür edirdi. 1881-ci ildə Mirzə Hüseyn xan dövlət dairələrindən və paytaxtdan uzaqlaşdırıldıqdan sonra onun başladığı islahat ortadan getdi. Abdullah Müstofi yazır ki, 1881-ci ildə Mirzə Hüseyn xan Məşhəddə həlak olduqda onun İranda

mö'tədil monarxiya hökuməti yaratmaq arzusu da özü ilə birlikdə ortadan getdi(183). Dövlət dairələrində əvvəlki hərç-mərçlik, özbaşınalıq daha da şiddətləndi. Şah və digər mürtəce dövlət başçıları Avropaya səfər etdikdən sonra İranlıların oyanmalarının və dünyanın böyük tərəqqi və inkişafı ilə tanış olmalarının qarşısını almaq üçün onları Avropa ölkələrinə getməkdən məhrum etdilər. İranın Londondakı səfiri Əlaüssəltənənin teleqramının üstündə şah öz əli ilə belə yazmışdır:

İranlıların Avropa ölkələrinə səfər etmələri çox-çox pisdır. Bu işin qarşısı alınmazsa, bundan sonra Avropanı görmək üçün min nəfər min nəfər gedəcəklər. Bunun da tə'siri çox pis və zərərli olacaqdır»(184). Nəsrəddin şah hətta Tehranda fransız dili tədris edən xüsusi sinifləri də bağlatdırmışdı. O, İranlının fransız dili öyrənərkən Fransanın burjua respublika hökuməti sistemi ilə tanış olacağından qorxurdu(185). İran hökumət başçıları kütlələri savadsız, cəhalət içərisində, gözü gözü bağlı saxlamaq məqsədi ilə hər cür fitnəkarlığa əl atırdılar.

Və saray qulluqçuları öz səfərlərində Avropa ölkələrinin burjua üsuli-idarəsindən, burjua azadlıqlarından qorxurdularsa da, onlar bu ölkələrin saraylarının, zadəganlarının tənənəli yaşayış tərzini öz şəxsi yaşayışlarına tətbiq etməyə cəhd edirdilər. Şübhəsiz, belə yaşayış tərzini böyük pul tələb edirdi. Bu vəsaiti əldə etmək üçün ixtiyarında başlıca olaraq iki mühüm gəlir mənbəi var idi: əhalinin qərəti hesabına gəlir toplamaq, ölkənin sərvət mənbələrini imtiyaz ad ilə xaricilərə vermək bunun müqabilində rüşvət almaq.

İstər ölkənin daxilində sarayın qərət sistemine, getdikcə artmaqda olan feodal zülmünə, istərsə ölkəni fəlakətə uğradan imperialist siyasətinə qarşı bütün əhali içərisində, xüsusilə tədrislə mübarizə meydanına çıxmaqda olan milli burjuazia, mütərəqqi ziyalılar, oyanmış və mütərəqqi qüvvələrə qoşulmuş kütlələr içərisində narazılıq artır, etirazlar güclənirdi. Lakin bu müxalifətçi mübariz qüvvənin başında «Adəmiyyət cəmiyyəti» ilk siyasi cəmiyyətdən başqa heç bir təşkilatı qüvvə yox idi. Həmçinin cəmiyyətin özü də təşkilatı cəhətdən çox zəif idi. Hakim siniflər, mütləqiyyət, onlarla birlikdə xarici qərətçilər ölkəni və əhalini soyub qərət etməkdə qarşıda duran hər cür maneələri, ən kiçik bir çıxışı, ən kiçik bir hərəkəti amansızcasına əzir, dağıdır və aradan aparırdı. Belə bir gərgin və qorxulu vəziyyətdə «Adəmiyyət cəmiyyəti» öz gizli təşkilatını genişləndirmək məqsədilə yeni bir təşəbbüsə başladı. Bu yeni təşkilatı təşəbbüs «Adəmiyyət cəmiyyəti» fəaliyyətinin ən gərgin dövrünə təsadüf etmişdir ki, bu da şərti olaraq cəmiyyətin fəaliyyətinin üçüncü dövrü adlandırılır.

«ADƏMIYYƏT CƏMIYYƏTİ» FƏALİYYƏTİNİN ÜÇÜNCÜ DÖVRÜ

İranın ilk siyasi, gizli cəmiyyətinin təxminən 1885-1897-ci illəri əhatə edən fəaliyyət dövrünü şərti olaraq, üçüncü fəaliyyət dövrü adlandırmaqla, qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə həmin cəmiyyət daha frامason və ya fəramuşxanə deyil, «Cameye adəmiyyət» (Adəmiyyət cəmiyyəti) adı altında fəaliyyət göstərmişdir.

Əvvəl qeyd edildiyi kimi, bu dövrdə İrani başdan-başa bürümüş narazılıqların şiddətlənməsi İran burjuzasının və tədrislə oyanmaqda olan kütlələrin mütləqiyyət üsuli-idarəsinə və imperialist dövlətlərə qarşı apardığı mübarizənin kəskin və ciddi mərhələlərindən biri idi. Belə bir çətin və gərgin şəraitdə İran

burjuaziyasını, İranın mütərəqqi və narazı qüvvələrini birləşdirmək, ölkəni qarşıda duran təhlükədən xilas etmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərən «Adəmiyyət cəmiyyəti» yeni təşkilati təşəbbüsə başladı. «Adəmiyyət cəmiyyəti» öz fəaliyyəti dövründə ilk dəfə olaraq ayrı-ayrı şəxslərin ünvanına gizli lövh (vərəqə) göndərməyə başlayır. Bu təşəbbüs «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin genişlənməsində və həmçinin ölkədə böyük nüfuza malik olan ruhanilərin mütləqiyyətə və xaricilərə qarşı mübarizəyə cəlb edilməsində mühüm rol oynamışdır. Həmin lövhlərin əhəmiyyətini dərk etmək məqsədilə Melkum xanın əsərlərinə daxil olan üç mühüm lövhün məzmunu ilə tanış olaq.

Melkum xanın 1886-cı il sentabr ayında son dəfə olaraq, Tehrana gəlməsi və orada gördüyü işlər haqqında əldə bəzi məlumat vardır. Onun Tehrandada qaldığı bir neçə ay ərzində sarayda və hökumət dairələrində nüfuzlu şəxslərlə görüşlərinin mövzusu zahirən əlifbanı dəyişdirmək məsələsi, lakin əsas məqsədi «Adəmiyyət cəmiyyəti»ni təşkilati cəhətdən genişləndirmək və qüvvətləndirmək idi. Melkum xan inandığı bəzi ruhanilərlə, yüksək vəzifəli dövlət qulluqçuları ilə bu barədə gizli və ətraflı müzakirələr aparmışdır. Çox güman etmək olar ki, Melkum xan həmin lövhləri də Tehrandada olduğu vaxtda yazıb hazırlamışdır. «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin və Melkum xanın təşkilatı sahədə apardığı işlər çox gizli saxlandığına görə, bu barədə ətraflı məlumat əldə yoxdur. Lakin müxtəlif mənbələrdən aydın görünür ki, cəmiyyətin fəaliyyətinin üçüncü dövrünün başlanması ilə, xüsusilə Melkum xanın Tehrandada olduğu tarixdən etibarən böyük ruhanilərdən, yüksək rütbəli dövlət qulluqçulardan, müxtəlif sinif və təbəqələrin görkəmli nümayəndələrindən bəziləri o cümlədən Hacı Şeyx Hadı Nəcmabadı, Hacı Seyid Mehdi Dövlətabadi, Mirzə Seyid Vəli, Mirzə Seyid Zeynalabın İmamcümə(186). Müstəşarüddövlə, Əminüddövlə, Yəhyə xan Müşirüddövlə(187), Səduddövlə, Zökəlmülk Fruği, Fəridölmülk, Hacı Səyyah və başqaları «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin başçıları və rəhbərləri sırasına daxildilər(188), Mirzə Yəhya Dövlətabadi Melkum xanın həmin vaxtlarda göstərdiyi siyasi fəaliyyətə işarə edərək yazır ki, Melkum xan Tehrandada olduğu vaxt gizli yığıncaq təşkil edərək, bu yığıncaqı yeni və azad fikirlərin yaranması mərkəzinə çevirməyə çalışır və buna müəyyən qədər nail ola bilir(189), Melkum xan bu dövrdə təkcə Tehrandada deyil, İranın başqa mühüm şəhərlərində də «came»lər yaratmağa təşəbbüs etmişdir.

«Adəmiyyət cəmiyyəti»nin gizli yazdığı lövhlərdən olan «Müftah» müraciətnamə şəklində yazılaraq, müxtəlif sinif və təbəqələrin görkəmli nümayəndələrinə göndərilir və bu vasitə ilə onları cəmiyyətin ətrafında toplanmağa və cəmiyyətin sıralarını genişləndirməyə çağırırdı. Sual-cavab şəklində yazılmış lövhün başlanğıcında İran cəmiyyəti bir zindan kimi təsvir edilir. Zindanı məhv etmək və xilas yolları «Adəmiyyət cəmiyyəti» sıralarına daxil olmaqda görülür(190). «Müftah» isbat etməyə çalışır ki, təza zindan tezliklə dağıdılacaq, onun yerində ədalət bayrağı yüksəklərə qaldırılacaq və ölkədə mövcud ictimai həyatın əsası dəyişdiriləcəkdir(191).

«Müftah» lövhündə bir sıra ümumi məsələlərin şərhindən sonra göstərilir ki, hər bir şərəfli və namuslu şəxsin vəzifəsi bu lövhü oxuduqdan sonra «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin «əmin»lərindən birinin vasitəsilə «came»lərdən birinə daxil olmaqdır(192). Lövhün bu hissəsində «əmin»in vəzifələri; «came»in əhəmiyyəti haqqında, «Üsule adəmiyyət»də olduğu kimi geniş mə'lumat verilmişdir. «Müftah» lövhündə ikinci mühüm məsələ «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin ruhanilərə bəslədiyi münasibət və onları cəmiyyətə cəlb etmək məqsədilə onlar

haqqında verilmiş tə'rifdir. Burada «əmin»lərin cəmiyyətdə tutduqları mövqedən bəhs etdikdən sonra belə yazır: «Müctəhidlər alim və bilikli olduqlarına görə «Adəmiyyətin» ən hörmətli əminləridirlər... bütün «adam» (üzv)lar bilikli müctəhidlərin ətrafında toplanmalıdırlar(193). «Adəmiyyət cəmiyyəti» «Müftah» lövhünü alan şəxslərə ixtiyar vermişdir ki, «əmin» və «adam» olmayan hər hansı bir yerdə özünü «əmin» bilib, məzlumlardan bir dəstə toplayaraq, tezliklə bir «came» təşkil etsin. Zülm həddən aşmış, hamı dözülməz vəziyyətdədir, «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin tə'qib etdiyi məqsəd hər hansı bir adamın yanında şərh edilərsə, o, heç bir şey gözləmədən cəmiyyətin sıralarına daxil olacaqdır(194). «Müftah» lövhünün sonunda ruhanilərə xitabən belə yazılır: «Ey ruhanilər, biz bu ölkənin «adam»ları allahın şəriətinə tabe olmaqla millətin hüququnu qorumaq üçün birləşmiş bir ordu yaratmışıq, siz bu ordunun başçıları olmağa hər cəhətdən yararlı və layiqsiniz. Biz hamımız («Adəmiyyət cəmiyyəti»-T. Ş.) sizin öz içərinizdən seçib göstərəcəyiniz hər hansı bir müctəhidin ardınca getməyə, onun ətrafında fədakarlıq göstərməyə hazırıq»(195).

«Höccət» adlanan ikinci lövhə yenə adi şəxslərə xitabən müraciətname kimi nəşr edilmişdir. Burada cəmiyyətin və birliyin faydalı nəticələrindən bəhs edilir və hamı cəmiyyətin sıralarında birləşməyə də'vət olunur və əhali içərisində olan hörmətli və qorxmaz mərd insanların «Adəmiyyət cəmiyyəti» sıralarına cəlb edilməsi qeyd olunur(196). Lövhədə ruhanilərə hörmət və riayət edilməsi xüsusi göstərilir(197).

Üçüncü, iki hissədən ibarət olan lövhə «Tovfiqə əmanət»dir ki, onun birinci hissəsi «adam»lara (üzvlərə), ikinci hissə isə «əmin»lərə xitabən yazılmışdır. Kitabçada ölkədə davam edən dözülməz ictimai vəziyyətdən, mütləqiyyətin zülmlərindən, ölkənin xarabaya çevrilməsindən, əhəlinin ağır fəlakətə düşər olmasından danışıldıqdan sonra, qabaqdakı lövhələrdə göstəriləni kimi, bütün bu ictimai dərdrin əlacı «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin genişləndirilməsində və gücləndirilməsində olduğu göstərilir(198). Bu lövhədə mühüm məsələlərdən biri budur ki, cəmiyyətin mərkəzi rəhbərlik orqanı tərəfindən ünvanına «Tovfiqə əmanət» lövhü göndərilmiş «adam» (üzv) «əmin»lik vəzifəsinə təyin edilir, ona yeni «came» təşkil etmək vəzifəsi tapşırılmışdır. Bu barədə lövhədə belə yazılır: «Adam!» siz öz biliyinizə və Yəhyaqətinizə görə «əmin» tə'yin olunursunuz... Siz tarixi təcrübələr və şəriət qaydalarına əsasən bilirsiniz ki, birliyi və ittifaqı olmayan hər hansı bir millətin həyatı və inkişafı təhlükə qarşısındadır. Birlik və ittifaq üçün də «came»lər təşkil edilməlidir. Çünki millətin gücü yalnız «came»lərin simasında özünü göstərə bilər. Milləti fəlakətdən xilas etmək ancaq «came»lərin yaranmasındadır. «Adam!» «Adəmiyyət cəmiyyətinin nizamnaməsi əsasında «came» təşkil etməlisən, çünki qələbənin əsas şərti «came»lərin sayının artırılmasında və onların əlaqələrinin möhkəmləndirilməsindədir(199).

«Tovfiqə əmanət» lövhünün «əmin»lərə xitabən yazılmış ikinci hissəsində «əmin»lər «hadi»lik vəzifəsinə tə'yin edirlər. Yeni «hadi»lərə üzvlər içərisindən yeni «əmin»lər seçmək və onları mərkəzi rəhbərlik orqanına tanıtdırmaq ixtiyarı verilmişdir(200). Burada ciddi tapşırılır ki, «əmin» çox da gənc olmamalı, yeni «hadi» yuxarı təşkilata təqdim etdiyi hər hansı bir «əmin»in işlərinin mə'suliyətini daşmalıdır(201). Cəmiyyətin rəhbərlik orqanı tərəfindən «əmin»lərə göndərilmiş «Tovfiqə əmanət» lövhü onların «hadi»lik vəzifələrini təsdiq edən e'tibağlı sənəd kimi

qiymətləndirilir(202). Lövhləri və təşkilatın digər yazılarını «hadi»lərə çatdırmaqda cəmiyyətin rəhbərlik mərkəzi böyük çətinliklərə rast gəlirdi. Bu işdə cəmiyyətin görkəmli və qorxmaz üzvlərindən bir neçəsi bilavasitə iştirak edərək, lövhləri və digər yazıları «hadi»lərə çatdırmaqda fədakarlıqla fəaliyyət göstərmişlər.

«Tovfiqə əmanət» lövhündə «Müftah», «Höccət» lövhlərində olduğu kimi, ruhanilərin ictimai rolu qiymətləndirilir, onları cəmiyyətə, ümumiyyətlə siyasi mübarizəyə cəlb etmək məqsədilə cəmiyyətin hətta rəhbərlik rolunun onların ixtiyarına verilməsi məsələsi qoyulur. «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin bu lövhlərdə ruhanilər haqqında xətt hərəkəti çox incə və məharətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, «Adəmiyyət cəmiyyəti» və ümumiyyətlə yeni meydana gəlmiş burjuaziya, ölkədə ağalığ edən iki mühüm qüvvəni-mütləqiyyət və ruhainləri birbirindən ayırmaq, ruhanilərin kütlələr arasında olan nüfuzundan istifadə etmək tədbirini həyata keçirmək məqsədilə çox səy göstərmiş və dövrün şəraitinə uyğun faydalı nəticələr əldə edə bilməmişlər. Ən mühüm nəticələrdən biri budur ki, ruhanilər bu siyasi cəmiyyətin başçılarını və üzvlərini kafir e'lan etməmiş, onları kütlələrdən təcrid edə bilməmişlər. İkincisi, böyük müctəhidlərdən Hacı Seyid İsmayıl Behbəhani, Seyid Məhəmmədsadiq Səngələci, sonra Hacı Şeyx Hadı Nəcmabadi, daha sonra Seyid Məhəmməd Təbatəbai və başqaları bu cəmiyyətə yardım göstərmiş və bə'zi ruhanilər cəmiyyətin sıralarında fəaliyyət göstərmişlər. Üçüncüsü, mütləqiyyətlə ruhanilər arasında olan mənafə toqquşmaları bu cəmiyyətin tədbirləri nəticəsində tədriclə şiddətlənmiş, bu iki mühüm qüvvə arasında olan fasilə getdikcə dərinləşərək və 1891-ci il «Tənbəki üsyanı»nda özünün yüksək mərhələsinə çatdırılmışdır. Bu mühüm məsələnin-mütləqiyyətlə ruhanilər arasında ziddiyyətin kəskinləşməsinin gələcək tarixi hadisələr üçün xüsusilə məşrutə inqilabı üçün faydalı nəticələri olmuşdur.

«Adəmiyyət cəmiyyəti» fəaliyyətinin nisbətən qüvvətləndiyi bir vaxtda Nəsreddin şah üçüncü dəfə Avropaya səfər edir. 1889-cu il aprel ayından oktyabr ayınadək davam edən bu səfərin təşkilində İngiltərə diplomatiyası yaxından iştirak etmişdir. İngilis imperialistlərinin həmin bu səfərdə İrandan aldıkları imtiyazlardan biri tütün imtiyazı idi. Bu imtiyaz haqqında London müzakirələrində müəyyən razılığa gəldikdən sonra, İngiltərə dövlətinin baş naziri lord Solsberinin müşaviri mayor Talbot ingilis kapitalistləri vasitəsilə 650 min funt sterlinq kapitalla malik olan bir şirkət təşkil edərək(203) 1890-cı ilin əvvəllərində Tehrana gəlir. O, rüşvət gücünə tezliklə şahdan çox əlverişli imtiyaz almağa nail olur(204). Baş nazir Əminüssultan, hərbi nazir Nəyebüssəltənə və digər dövlət başçıları 400 min tükən rüşvət almışdılar(205). Hadisənin müşahidəçilərindən olan Abbas Mirzə Mülkara yazır ki, şah öz nazirlərinin məşvərətilə ölkənin tütün-tənbəki imtiyazını çox ucuz qiymətə ingilislərə satdı, 25 min funt sterlinq rüşvəti eşidən şah heç bir fikir etmədən imtiyaz müqaviləsini imzaladı. İngilislər baş nazirə və başqalarına da rüşvət vermişdilər(206).

15 maddə də tərtib edilmiş tütün imtiyazı İran istehsalçılarınin, tacirlərinin zərərinə idi. İranın hər tərəfindən tütün-tənbəki hazırlığı, alınıb-satılması, xaricə ixrac edilməsi, bir sözlə, bu sahədə bütün işlər tam ixtiyarla xarici imtiyazçılara verilmişdi(207). Hər fərd üçün illik məsrəf miqdarı təyin edilmiş 1,5 kileqramdan artıq tütün və ya tənbəki almaq və işlətmək qadağan edilmişdi(208). Bütün bunların müqabilində şirkət ildə öz gəlirindən ancaq 15 min lirə İran hökumətinə verməyi öhdəsinə götürmüşdü(209).

Tütün imtiyazı verildikdən sonra ingilis təbələri olan qulluqçular dəstə-dəstə İrana axışb gəlməyə başladılar. Onlar rüşvət almış cahil dövlət başçılarından yararlandıqı şəraitdən istifadə edərək, xüsusi dəstələr təşkil etdilər və əhali ilə qaliblər kimi rəftar etməyə başladılar(210).

Yaxın müşahidəçilərdən fransalı doktor Fevriyenin yazdığına görə, ingilislərin bu cür axını və özbaşınalığı hər yerdə, xüsusilə böyük şəhərlərdə e'tiraz səslərinin yüksəlməsinə səbəb oldu(211). Tütünün istehsalı və alveri ilə məşqul olanlar və həmçinin bir çox vətənpərvər şəxslər şəhərlərdə böyük ruhanilərin və müctəhidlərin evlərində toplanaraq, onların işə qarışmalarını tələb etdilər(212). Tehrandə və başqa mühüm şəhərlərdə başlanmış həyəcan və e'tiraz ölkənin hər tərəfinə yayıldı, ruhanilər də xalqa qoşularaq, böyük fəaliyyət göstərdilər. İran xalqlarının mübarizə hərəkatı tarixində «Tənbəki üsyanı» adı ilə məşhur olmuş bu hərəkat İran xalqlarının imperializm əleyhinə apardığı ilk çıxışdır. Bu əsərdə «Tənbəki üsyanı» haqqında geniş mə'lumat vermək məqsədi qarşıya qoyulmamışdır, yeri gəldikdə üsyanın İranın siyasi cəmiyyətləri və təşkilatlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar cəhətlərinə qısaca işarə olunacaqdır(213).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1889-cu ilin avqustunda Londonda tütün imtiyazı haqqında müzakirə gedərkən, Mirzə Melkum xan şaha min qızıl lirə verərək İranda loteria təşkil etmək imtiyazını almışdı. İmtiyaz Mirzə Melkum xanın adına deyil, İran səfirliyi qulluqçularından fransalı Buzikin adına alınmasına baxmayaraq(214), bu iş Melkum xanın fəaliyyətində ən böyük nöqsan və ən zəif cəhət idi. Bu hadisə Melkum xanın müxaliflərinə onun öqsanlarını həddən artıq şişirtməyə, ona qarşı böhtan və iftira yağdırmağa imkan verirdi.

Şah və baş nazir Avropadan qayıtdıqdan sonra 1889-cu ilin dekabrında «ruhanilərin e'tirazı» bəhanəsilə loteriyə imtiyazının ləğv olunmasını Melkum xana xəbər verdilər(215). Melkum xan həmin imtiyazı ingilislərin «Anqlo-Aziyatik sindikat» şirkətinə sataraq, İranın imtiyazı ləğv etmək qərarını rədd etdi. Nəticədə, bu iş İran hökuməti tərəfindən London məhkəməsinə verildi, 1890-cı il mart ayının 16-da isə Melkum xan səfir vəzifəsindən kənar edildi(216).

Bu hadisədən sonra Melkum xan Londonda «Qanun» qəzeti nəşr etməklə, mütləqiyyətə qarşı daha ciddi mübarizəyə başlayır. Mühit Təbatəbai, İ. Teymuri «Qanun» qəzetinin nəşrini 1891-ci ildən, Rabino, M. Tərbiyyət, Eduard Braun, K. Çaykin, Fridun Adəmiyyət və başqaları 1890-cı il fevral ayından göstərmişlər. Müəlliflər arasında mübahisəli olan bu fikir «Qanun» qəzeti nömrələrindən bə'zilərinin tarixsiz çap olunmasından irəli gəlmişdir. Lakin qəzetin birinci nömrəsində İranla Fransanın xarici ticarəti müqayisə edildikdə, 1889-cu il keçən il kimi ifadə edildiyinə görə, qəzetin 1890-cı ildə nəşr edilməsi mübahisəli yox, qətidir.

İran müəlliflərindən bə'ziləri, o cümlədən M. Mahmud, Xan Məlik Sasani, Mühit Təbatəbai «Qanun» qəzetinin nəşrini loteriyə imtiyazının ləğv edilməsi və bir sıra siyasi məsələlərlə əlaqələndirirlər. Əlbəttə, bu, düzgün deyildir. Melkum xan və «Adəmiyyət cəmiyyəti» neçə il qabaq siyasi bir qəzet nəşr etmək məqsədi daşıyırdılar. Bu barədə qəzetin birinci nömrəsində belə yazılmışdır: «Qəzetin gücünü və mə'nasını başa düşən neçə nəfər vətənpərvər dörd, beş il müddətində dünyanın bir çox yerlərini dolanaraq, varlılardan, mütərəqqi şəxslərdən, səxavət sahiblərindən külli miqdar maddi vəsait toplayıb, mö'təbər bir şirkət təşkil

etdilər. Onların məqsədi İranın hər tərəfində qəzet və faydalı kitablar nəşr etməkdən ibarət idi ki, «Qanun» qəzeti də bunların biridir»(217). Melkum xan və «Adəmiyyət cəmiyyəti» öz fikirlərini, kütlələrin xeyrinə olan yazılarını azad surətdə çap edib, İrana çatdırmaq məqsədilə «Qanun» qəzetini xaricdə çap etdirmək qərarına gəlmişdilər(218).

«Qanun»un formaca qəzet kimi nəşr edilməsinə baxmayaraq o, öz məzmunu e'tibarilə gündəlik, həftəlik və ya aylıq qəzet xarakteri daşımamış, gündəlik xəbərləri, baş vermiş hadisələri oxucuya çatdırmaq məqsədilə nəşr edilməmişdir. «Qanun» özü də bu məsələyə işarə edərək yazır: «Bu qəzet hər gün bir yenilik xəbər verən qəzet deyil, burada dərc olunan lövhələrin hamısı birlikdə bir kitabdır, bu kitab «Adəmiyyət» qaydalarını yaymaq və öyrətmək məqsədilə nəşr edilir»(219). Ümumiyyətlə, «Qanun» qəzeti öz yazıları və tə'qib etdiyi məqsəd e'tibarilə İranın ilk siyasi, gizli cəmiyyəti olan «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin orqanı kimi nəşr edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qəzetin yazıları «Adəmiyyət cəmiyyətinin yazılarının, lövhələrinin ardı, davamı və məzmunca inkişafının təzahürüdür. «Qanun» qəzetinin birinci nömrəsində verilən «İttifaq», «Ədalət», «Tərəqqi» şüarları «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin lövhələrində verilmiş şüarlardan götürülmüşdür. Onun nömrələrinin, səhifələrinin məzmunu birbirinin ardınca ümumi və müəyyən bir məqsədi tə'qib edən gizli, siyasi bir təşkilatın fəaliyyətinə istiqamət verən, mütərəqqi qüvvələri bu təşkilatın sıralarında toplamağa sə'y göstərən mühüm bir kitabçadır. «Qanun» qəzeti yazırdı: «Faydalı fikirlər bir yerdə toplanmadıqda heç bir qüvvə kəsb edə bilməz»(220).

«Qanun» qəzeti «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin fəaliyyətinin üçüncü dövrünün başlanğıcında nəşr edilmiş lövhələrdə verilən təşkilati məsələləri öz səhifələrində daha aydın və təkrarən qeyd etməklə, özünün təşkilati rola malik olduğunu da göstərə bilmişdir. «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin nizamnaməsi olan «Üsule adəmiyyət»in bir çox maddələri qəzetin nömrələrində izahlı surətdə dərc edilmişdir. Cəmiyyət öz üzvlərini «adam» adlandırmaqdan daşdığı məqsədi qəzetdə belə izah etmişdir: «Biz zülmə düşmənik, ədalət tələb edirik, hətta adımızın da zalım canavarlardan (dövlət qulluqçularını nəzərdə tutur-T. Ş.) fərqlənməsi üçün hər yerdə özümüzü «adam» e'lan edirik»(221).

«Qanun» qəzeti «Adəmiyyət cəmiyyəti»nə üzvolma şərtlərindən bəzilərini, «came»nin xüsueiyətini, üzvlərinin sayını, «əmin»in vəzifələrini geniş izah edərək(222) göstərir ki, «bilavasitə və ya görkəmli bir adam vasitəsilə «Qanun» qəzetini alan şəxslər bilməlidirlər ki, onu «adam»lığa layiq bilib, bu əmanəti (yə'ni qəzeti- Q. Ş.) ona tapşırırlar»(223). «Qanun» qəzetini əldə etmək, cəmiyyət üzvlüyünün zahiri əlaməti idi. Hər kəs birçə nömrə qəzet əldə edərsə o, «adam» hesab olunurdu(224).

«Qanun» qəzeti «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin «Müftah», «Höccət», «Tovfiqə əmanət» lövhələrində verildiyi kimi, ölkədə hökm sürən zülmü, bahalıqı, yoxsulluğu, xəstəliyi, savadsızlığı, maarifsizliyi geniş izah etməklə bərabər, bu fəlakətlərdən xilas olmaq yollarını da göstərməyə çalışır. «Qanun» qəzeti bütün bunların əlacını qüdrətli cəmiyyət təşkil etməkdə, «came»lər yaratmaqda görür və həmin lövhələrdə verdiyi təşkilati əsasları üzvlərə və mütərəqqi ünsürlərə öyrətmək məqsədilə onları yenidən öz səhifələrində aydın və sadə şəkildə izah edirdi(225). «Qanun» qəzeti «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin genişləndirilməsi üçün lazım olan vəsaitin xüsusi

yardımları kimi toplanması zəruriliyindən, üzvlük haqqının əhəmiyyətindən bəhs edərək, üzvləri və «əmin»ləri bu vəsaitin toplanmasında fəaliyyət göstərməyə çağırırdı(226).

«Qanun» qəzeti Tehranın mühüm «came»lərindən olan «Ateşkedə»nin və həmçinin başqa şəhərlərdə, o cümlədə İsfahan, Şiraz, Qəzvin, Mazandaranda gizli işləyən «came»lərin fəaliyyətlərindən də bəhs edirdi(227).

«Qanun» qəzeti «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin apardığı işlərdə gizliliyə riayət etmək yollarını, cəmiyyətin nizamnaməsi olan «Üsule adəmiyyət»də verildiyi kimi, üzvlərin tanınmamasını, fəaliyyət mərkəzlərinin büruzə verilməsi məsələsini nəzərə alaraq, üzvlərin «əmin»lərin, «came»lərin, hətta bunların fəaliyyət mərkəzlərinin adlarını rəqəmlər, hərflər, əlamət və işarələr vasitəsilə verməklə gizlilik qaydalarına möhkəm riayət etmişdir. Buna görə də, qəzetin nömrələrinin İranda yayılmasına, mübariz və mütərəqqi şəxslərin əlinə çatdırılmasına müvəffəq olunmuşdu.

«Qanun» qəzetinin ən mühüm və müvəffəqiyyətli cəhətlərindən biri də budur ki, o, «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin illər boyu göstərdiyi siyasi və təşkilati fəaliyyət nəticəsində əldə etdiyi qiymətli təcrübələr əsasında öz əməli fəaliyyətinin yüksək inkişafı səviyyəsinə çatdığı dövrdə nəşr edilmişdir. 1890-cı ildə «Adəmiyyət cəmiyyəti» siyasi məfkurə cəhətdən daha irəliləyərək 1858-ci ildə İranın dövlət quruluşunda tələb edilmiş normal mütələq monarxiya üsuli-idarəsi ilə kifayətlənməyərək, mö'tədil, konstitusiyalı monarxiya, nümayəndələri xalq tərəfindən seçilmiş parlament üsuli-idarəsi tələb edirdi. 1890-cı ildə, ümumiyyətlə cəmiyyətin fəaliyyətinin üçüncü dövründə «Adəmiyyət cəmiyyəti», onun başçıları İranda islahat aparmaq üçün dövrün mütərəqqi qüvvələrinə, bütün əhaliyə, xalqa müraciət edərək, onların birliyinə, gücünə əsaslanmağa çalışırdılar. Deməli, ilk siyasi cəmiyyət əvvəllərdə tə'qib etdiyi yuxarıdan, islahat fikrindən uzaqlaşaraq, mütərəqqi kütlələrə arxalanmağı mübarizənin həqiqi və əməli yolu kimi qəbul etmişdir. Bu da, həmin dövrdə İranda milli və ictimai şüurun inkişafı ilə əlaqədardır. Bu dövrdə ilk siyasi cəmiyyətin sıralarında kütlələrə yaxın olan ziyalılar birləşir, cəmiyyətin fəaliyyətinə istiqamət verən mərkəzlərdə daha burjuaziyanın liberal cinahı deyil, mütərəqqi və radikal cinahı üstün mövqe tuturdu.

«Qanun» qəzeti ölkədə parlament üsulu bərqərar etmək haqqında özünün bir neçə nömrəsində qeydlər vermişdir(223). Parlament üsulundan bəhs edərkən «Qanun» qəzeti həm nümayəndələri millət tərəfindən seçiləcək şura məclisi, həm də bilikli, görkəmli ictimai xadimlərdən toplanacaq senat haqqında, onların vəzifələri, görəcəyi işlər barədə ətraflı izahat vermişdir(229). İran müəlliflərindən ƏbdülHüseyn Nəvai qəzetin göstərdiyi tə'sirdən bəhs edərkən yazır: «Qanun» qəzetinin materialları zehinlərə böyük tə'sir başıslayaraq, Nəsreddin şah istibdadını lərzəyə saldı. Qəzet çox sadə və aydın ibarələrlə mütələqiyyətin cinayətlərini ifşa edir... şahın yer üzündə «allah kölgəsi» olması haqqında əfsanəni zehinlərdən silib aparırdı(230). «Qanun» qəzetinin hər hansı bir nömrəsinin İrana gizli surətdə gəlib çatması əhali içərisində yeni həyəcanın törənməsilə nəticələnirdi. Ona görə də qəzetin İranda yayılması sarayı, dövlət başçılarını hiddətləndirir, bu işin qarşısını almaq üçün hökumət mə'murları hər cür çirkin əmələ əl atırdılar(231). Bununla belə qəzet ölkədə yayılır və həvəslə oxunurdu. «Adəmiyyət cəmiyyəti» qəzetin gətirilməsi və onun yayılması işində müxtəlif vasitələrdən istifadə etmişdir. Qəzet

müsafirlər, Avropa ölkələrilə əlaqədə olan bə'zi tacirlər, hətta ayrı-ayrı hökumət qulluqçuları vasitəsilə İrana gətirilirdi. İrana gəlib çatan nömrələr Tehran «came»lərindən birinin vasitəsilə həm mərkəzdə, həm də başqa mühüm şəhərlərdə yayılırdı. Qəzeti yayan «came»in 12 nəfər üzvü var idi, görkəmli mübariz Hacı Səyah Məhəllati bu «came»in üzvü idi. Ümumiyyətlə «Qanun» qəzeti Tehranda Hacı Səyah Məhəllati və David xan vasitəsilə yayılır, «Adəmiyyət cəmiyyətinin «came»lərinə və görkəmli üzvlərinə çatdırılır, gizli məclislərdə oxunur, əldən-ələ gəzirdi. «Qanun» qəzeti hətta cəmiyyətə üzv olmayan, lakin quruluşa və istibdada qarşı nifrət bəsləyən vətənpərvərlərin də əlinə keçirdi(232). İran polisi uzun axtarışdan sonra 1891-ci il aprel ayında qəzetin yayılması mərkəzini taparaq, şahın əmrilə həmin mərkəzi dağıtdı və «came»in 12 nəfər üzvünü ələ keçirdi(233). Hac Səyyah Məhəllati cəmiyyətin üzvlərini və rəhbərlərini ələ verməmək üçün özünü həlak etmək məqsədilə həbs olunduğu binanın yuxarı mərtəbəsindən yerə atılır, lakin ölmür. Müalicə olunduqdan sonra başqa yoldaşları ilə birlikdə Qəzvin zindanına göndərilir(234).

Bu zaman Tehranda «came»in başqa bir fəaliyyət mərkəzi polis tərəfindən aşkar edilərək, onun 18 nəfər üzvü öldürülür(235).

Yenə həmin vaxtda «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin görkəmli başçılarından, dəfələrlə həbs edilmiş, əmlakı qarət edilmiş Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövlə bilavasitə şahın əmrilə yenidən Qəzvin zindanına həbsə salınır. Yazmış olduğu «Yek kəlmə» kitabını orada gözləri kor olanadək, onun başına vurdular(236). Bir müddətdən sonra zindandan buraxılan Mütəşarüddövlə 1895-ci ildə acınacaqlı bir vəziyyətdə Tehranda vəfat etmişdir(237). Bunlar və bu kimi başqa hadisələr əhali arasında mütləqiyyətə qarşı olan nifrət və həyəcanı daha da şiddətləndirdi. Hac Səyyah Məhəllati öz fədakarlığı ilə əhaliyə çatdırdı ki, hökumətin yalan şayiələrinin əksinə olaraq, həbs edilmiş, əzab və işgəncəyə mə'ruz qalmış mübarizlər kafir, dinsiz, babi deyillər, onlar ölkəni və əhalini ağır fəlakətdən xilas etmək uğrunda köhnə quruluşa və mütləqiyyətə qarşı fədakar mübarizlər dəstəsi təşkil edirlər(238).

Bə'zi sənədlərdən görünür ki, Hac Səyah Tehranda «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin rəhbərlik mərkəzilə başqa «came»lər arasında olan əlaqə vasitəsinin ən fəal başçılarından biri olmuşdur. Hac Səyah və onunla bərabər başqa 11 nəfər tutulduqdan sonra mərkəzi rəhbərlik orqanla Tehran «came»ləri arasında əlaqə yaratmaq vəzifəsi cəmiyyətin gənc və fəal üzvlərindən olan Abbasqulu xan Adəmiyyətə tapşırılmışdır(239). Abbasqulu xan 1883-cü ildə «Adəmiyyət cəmiyyəti»nə üzv olmuş, 1886-cı ildə Mirzə Melkum xan Tehranda olduğu zaman göstərdiyi fəaliyyət müqabilində özünü inanılmış «adam»lar səviyyəsinə çatdıra bilmişdir(240). Abbasqulu xan cəmiyyətin nəşr etdiyi kitabçalardan, lövhələrdən, sonralar «Qanun» qəzetindən neçə nəfər inanılmış katiblərin köməyi ilə çoxlu nüsxələr hazırlayaraq, Tehranda və başqa şəhərlərdə «came»lərdə və əhali arasında yayırdı(241).

İstibdad hökumətinin və onun polis təşkilatının Tehranda və İranın digər şəhərlərində yaratdığı an ağır və gərgin şəraitdə cəmiyyətin görkəmli üzvləri «Qanun» qəzetinə məqalə, material hazırlayıb göndərmək işində də yararlı fəaliyyət göstərmişdilər. Bu barədə ətraflı mə'lumat əldə etmək mümkün olmasa da, cəmiyyətin görkəmli üzvlərindən Məhəmmədəli Faridülmülk(242), Mirzə Seyid Vəliyyəulla, Mirzə Hüseyn Fruğinin(243) bu sahədə böyük fəaliyyətləri, onların çox gizli surətdə «Qanun» qəzetinə

yardımları(244) bu mühüm işin görkəmli nümunələrindən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Adəmiyyət cəmiyyəti» fəaliyyətinin üçüncü dövrü, xüsusilə «Qanun» qəzetinin nəşr edildiyi dövr, bu dövrdə cəmiyyətin digər siyasi və ictimai hadisələrdə iştirak etməsi, onun malik olduğu mərkəzi rəhbərlik orqanı, Tehranda və bə'zi başqa şəhərlərdə yaratdığı müntəzəm «came»lər, onların mərkəzlə, eyni zamanda bir-birlərlə sıx əlaqələri, üzvlərin fəaliyyəti, mübarizələri və s. aydın göstərir ki, bu cəmiyyət daha ilk vaxtlarda olduğu kimi, dar çərçivə daxilində sıxılıb qalmış, zəif və passiv bir cəmiyyət deyil, köhnə quruluşa qarşı yararlı müqavimət göstərmək imkanına malik olan mübariz, siyasi bir təşkilatdır. Bu təşkilatın həmin dövrdə daha da güclənməsində başqa amillər də nəzərə alınmalıdır. Bu amillərdən biri həmin vaxtlarda İranda fəaliyyət göstərməyə başlayan «İttihade islam» cəmiyyətidir.

«İTTIHADÉ İSLAM» CƏMIYYƏTİNİN YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

«İttihade islam» və ya panislamistlər cəmiyyətinin İranda ilk dəfə fəaliyyətə başlaması XIX əsrin son rübündə bu ölkədə mütləqiyyət üsuli-idarəsinə, imperialist dövlətlərin müstəmləkəçi siyasətlərinə qarşı gedən mübarizənin kəskinləşdiyi dövrlə əlaqədardır.

Mə'lumdur ki, «İttihade islam» təkəcə İranda deyil, müsəlman Şərqi ölkələrinin bə'zilərində, o cümlədən Hindistan, Misir, Türkiyə və sairədə yaranıb fəaliyyət göstərmişdir. Müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif vaxtlarda yaranmış «İttihade islam» cəmiyyətlərinin eyni ad altında fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, onlar eyni mahiyyətə və eyni xüsusiyyətlərə malik olmamışlar. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş «İttihade islam» cərəyanının məzmunu və mahiyyəti haqqında Şərqi və Avropa ölkələrinin bə'zi müəllifləri tərəfindən irəli sürülmüş fikirlər müxtəlif olduğuna görə, oxucuda müəkkəb və ziddiyyətli təsəvvür yaranır. Söz yoxdur ki, bu müəlliflərin çoxu dövrün və ölkənin əlaqədar hadisələrini şərh və izah edərkən «İttihade islamın» fəaliyyətinə, onun siyasi, ictimai roluna toxunaraq, müəyyən fikir söyləmişlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, «İttihade islam» və ya panislamizmin ümumi məzmunu və məqsədi 1920-ci il iyunun 5-də Kominternin ikinci qurultəyində V. I. Lenin tərəfindən hazırlanmış «Milli məsələ və müstəmləkə məsələsinə dair tezislər» də qısa, lakin dərin izah edilmişdir. V. I. Lenin həmin tezislərdə panislamizm kimi mürtəce cərəyanlara qarşı mübarizənin zəruriliyini qeyd edərək: «Avropa və Amerika imperializminə qarşı azadlıq hərəkatını xanların, mülkədarların, mollaların və s. mövqeyini möhkəmlətməklə birləşdirməyə çalışan panislamizmə və bu cür cərəyanlara qarşı mübarizə aparmaq lazımdır»(245)—deyə, həmin cərəyanın ümumi siyasi məzmununu açıb göstərmişdir.

Ayındır ki, Şərqi müsəlman xalqlarını imperializmin müstəmləkəçi siyasətinə qarşı birləşdirmək məqsədi daşıyan «İttihade islam» zəhmətkeş kütlələrin mənafeyi ilə maraqlanmayaraq, xanların, mülkədarların və mollaların mövqeyini möhkəmləndirməyə cəhd etmişdir. Lakin həmin «İttihade islam» XIX əsrin son rübündə bə'zi ölkələrdə, xüsusilə İranda imperialist dövlətlərin müstəmləkəçi siyasəti qarşısında təslimçi siyasət aparan feodal mütləqiyyətinə qarşı gedən mübarizələrdə iştirak etmiş, ruhanilərin mütərəqqi rolunu, dindar müsəlman əhalini bu mübarizəyə cəlb etməkdə yararlı fəaliyyət göstərmişdir.

Şərqi müsəlman xalqlarını «İttihade islam» bayrağı

altında Osmanlı imperinasına tabe etmək, həmin bayraq altında başqa xalqları əsarətə almaq arzusu və məqsədi daşıyan xilafətin panislamizmi ilə XIX əsrin axırlarında imperialist müstəmləkəçilərə qarşı gərgin mübarizə və toqquşma meydanına çevrilmiş Hindistan, Misir, İran və ərəb ölkələrində yaranmış «İttihade islam» cəmiyyətləri məzmun və məqsəd e'tibarilə bir-birindən xeyli fərqlənmişlər. Əgər Osmanlı xilafəti «İttihade islam» cərəyanından özünün təcavüzkarlıq siyasəti üçün istifadə etmək məqsədi güdmüşdürsə, yuxarıda adları çəkilən Şərq ölkələrində bu cərəyandan müstəmləkəçi imperialist dövlətlərə qarşı mübarizədə bir vasitə kimi isti fadə etməyə səy göstərilmişdir.

«İttihade islam» cərəyanının mahiyyəti haqqında deyilmiş bir sıra fikirlər bizim tezisi qüvvətləndirir. Məsələn, vaxtı ilə Berlində çap edilmiş «Kavə» jurnalı bu cərəyanı Hindistan müsəlmanlarının imperializmə qarşı apardığı mübarizənin məhsulu və səmərəsi kimi göstərmişdir(246). Sovet tədqiqatçılarından L. R. Qordon Polonskaya ingilis imperializminin müstəmləkəçi siyasətini dini-fəlsəfi cəhətdən əsaslandırmağa cəhd edən «Əhmədiyyə» cərəyanının mahiyyətini ifşa edərək «İttihade islamın» «Əhmədiyyə» kimi cərəyanlara qarşı apardığı mübarizənin imperializmə qarşı yönəldiyini göstərmişdir(247).

«İttihade islam» cərəyanı Misir xalqının ingilis işğalçılarına qarşı apardığı mübarizəsində də mühüm rola malik olmuşdur. İngilis müəlliflərindən Valentin Çirol Misiri ingilislərə qarşı kösgin və barışmaz mübarizəyə qaldıran və müəyyən qədər panislamizm ideyası daşıyan «Hizbül-vətən» partiyasının adını çəkir(248).

İranda «İttihade islam» cərəyanına gəldikdə, demək lazımdır ki, «İttihade islam» adı daşıyan cəmiyyətlər müxtəlif vaxtlarda yaranmış və fəaliyyət göstərmişlər. Onlar zaman e'tibarilə bir-birindən fərqli olduqları kimi, daşdıqları məqsəd və malik olduqları xarakter e'tibarilə də fərqli olmuşlar. XIX əsrin axırlarında İranda fəaliyyət göstərən «İttihade islam» imperialistlərin müstəmləkəçi siyasətinə qarşı mübarizə aparmaqla yanaşı, həm də mütləqiyyət üsuli-idarəsinə qarşı gedən mübarizədə iştirak etmişdir. Lakin sonralar, birinci dünya müharibəsi dövründə alman-türk agentlərinin əlilə İranda yaranmış «İttihade islam» cəmiyyəti İngiltərə və çar dövlətləri siyasətinə qarşı Almaniya-Türkiyə blokunun xeyrinə qulluq etməyə səy östərmişdir.

XIX əsrin axırlarında fəaliyyət göstərən «İttihade islamın» meydana gəlməsi bu cərəyanın ən görkəmli müəssislərindən olan Cəmaləddin Əsədabadi (Əfqani)nin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Avropa və Şərq müəllifləri tərəfindən yazılmış əsərlərdə Cəmaləddinin məqsədi və fəaliyyəti haqqında çoxlu mə'lumat və materiala təsadüf olunur. Burada Əsədabadinin həyatı və siyasi fəaliyyəti haqqında bir sıra ziddiyyətli fikirlərə yol verilmişdir. Bu ziddiyyət bir tərəfdən Seyid Cəmaləddinin özünün tə'qib etdiyi məqsədə nail olması üçün dövrünün bir-birinə zidd olan qüvvələrindən (ən kiçik ölkələrin hökumətlərindən tutmuş, İngiltərə və çar hökumətlərinin siyasətindən və gücündən) istifadə etməyə çalışması, digər tərəfdən müxtəlif müəlliflər tərəfindən Əsədabadinin fəaliyyətinə bəslənilmiş münasibətlər bu siyasi xadimin həyatı və fəaliyyətinin mürəkkəb və ziddiyyətli görünməsinə səbəb olmuşdur.

1894–1903-cü illərdə İran kazak briqadasının komandiri olan polkovnik Kasaqovski öz qeydlərində Seyid Cəmaləddin Əsədabadini və onun həmfikirlərini anarxist adlandırmışdır(249).

Sovet alimi Q. M. Petrov həmin əsərə yazdığı girişdə polkovnik Kasaqovskinin çarizmin nümayəndəsi olduğunu xatırlatmaqla, göstərir ki, «XIX əsrin axırlarında İranda başlıca olaraq, ziyalılardan və kiçik ruhanilərdən olan liberal qrupun üzvləri özlərini İrandan xaricdə yaşayan Seyid Cəmaləddin Əfqaninin tərəfdarları sayırdılar. Millətçiliyi təbliğ edən bu qrup Avropa ideyalarını İran şəraitinə tətbiq etməklə, müvcud quruluşa qarşı mübarizə aparırdı. Bu ideyalar yerli şəraitə görə, zəruri olaraq dini rəng daşımışdır»(250).

Seyd Cəmaləddin Əsədabadi haqqında ilk yazılı mə'lumat verənlərdən Nazimülislam Kermaninin dediyinə görə Seyidin məqsədi zahirdə müsəlman dövlətləri birləşdirmək, müsəlmanların ittifaqını yaratmaqdisa, onun əsil məqsədi İranda məşrutə və respublika bərqərar etmək idi. O, yığıncaqlarda mütləqiyyətin çirkinliklərindən danışır və öz həmfikirələrinə kütlələri oyatmağı tapşırırdı(251).

Seyid Cəmaləddini «İttihade islam» qəhrəmanı, filəsof, qorxmaz siyasi xadim adlandıraraq, məşhur Şərq alimi Corci Zadanın Seyid Cəmaləddin Haqqında yazılarını təkrar etmişdir. O, yazır: «Seyidin məqsədi və arzusu dünya müsəlmanlarını vahid hakimiyyət, vahid bayraq altında birləşdirmək idi»(252).

Əhməd Kəsrevi Seyid Cəmaləddin Əsədabadini ölkənin və xalqın mənafeyi uğrunda fəaliyyət göstərən, kütlələri oyatmağa çalışan mübarizlər sırasında qeyd edərək, onu mütləqiyyət üsuli-idarəsinə qarşı xalqı üsyana qaldıran bir siyasi xadim adlandırmışdır(253). M. S. İvanov panislamizm haqqında danışarkən göstərir ki, XIX əsrin axırlarında Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, xüsusilə ruhanilərin, xırda burjuaziyanın içərisində yayılmış panislamizm ilk vaxtlarda İranın və başqa müsəlman ölkələrin xarici kapital tərəfindən əsarətə alınması əleyhinə çevrilmiş e'tirazı əks etdirirdi. Bu cərəyan müsəlman xalqlarını xaricilər əleyhinə birləşməyə və mübarizəyə çağırırdı(254).

Panislamizmin banisi Seyd Cəmaləddin haqqında bə'zi bioqrafik mə'lumatın burada verilməsini məqsədəuyğun bilirik. Seyid Cəmaləddin Əsədabadi (Əfqani) 1838-ci ildə həmədanın yaxınlığında Əsədabad qəsəbəsində anadan olmuşdur. Lakin bə'zi müəlliflər, xüsusilə əfqanlı yazıçılar, o cümlədən Qulam Cilani Ə'zəmi öz əsərində Seyid Cəmaləddinin Kabul şəhəri yaxınlığında Əsədabad kəndində anadan olduğunu iddia etmişdir(255). Seyid Cəmaləddin Qəzvin, İsfahan və Buxara(256) şəhərlərində təhsil aldıqdan sonra Hindistana, 1857-ci ildə Məkkəyə və sonra Kabulə getmiş, orada Əmir DostMəhəmməd xanın sarayında qulluq etmişdir(257). Burada Məhəmməd Ə'zəm xan Hakimiyyətə keçdikdən sonra Cəmaləddin onun ən yaxın məşvərətçisi olmuşdur(258). 1869-cu ildə Məhəmməd Ə'zəm xan Hakimiyyətdən kənar edildikdə Seyid Cəmaləddin Məkkəyə getmək bahanası ilə Əfqanıstanı tərk etməyə məcbur olmuş, avvelcə Misrə, sonra İstanbula getmişdir. O, zaman Türkiyənin baş naziri olan Ali Paşa tərəfindən Seyd Cəmaləddinin hörmətlə qarşılanmasına, elmi müəssisələrə üzv qəbul edilməsinə baxmayaraq, Şeyxülislam Həsən Fəhmi əfəndi və onun tərəfdarları olan köhnə ruhanilər Seyidin fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa və onu hörmətdən salmağa çalışmışlar. Bunun nəticəsində 1870-ci ilin axırlarında Osmanlı maarif nazirliyinin də'vətilə İstanbul darülfünun tələbələri qarşısında Cəmaləddinin oxdaşu mə'ruzəyə e'tiraz edərək, ruhanilər onu kafir e'lam etdilər(259). Osmanlı mətbuatında şiddətli mübahisəyə səbəb olan bu hadisə 1871-ci ilin əvvəllərində Seyid Cəmaləddinin Türkiyədən sürgün edilməsilə nəticələnmişdi(260). Bu hadisə onun müsəlman ziyalıları içərisində hörmət və şöhrətini artırmışdı.

Cəmaləddin Misrə getmiş və orada hörmətlə qarşılanmışdı(261). Qahirənin Ələzhər darülfünun tələbələri, bir çox gənc ziyalılar Seyidin ətrafına toplaşaraq, onun mühazirələrindən və çıxışlarından istifadə edirmişlər. Söyüd Cəmaləddinin 8 ildən artıq Misirdə yaşadığı dövr onun ən mühüm siyasi və ictimai fəaliyyətinin başlanğıcı olmuşdur. XIX əsrin 80-cı illərində ingilis imperializminin Misri işğal etməsinə qarşı Misrin mütərəqqi və imperializmə zidd qüvvələri mübarizəyə qalxdıqda Seyid Cəmaləddin bu mübarizənin təşkilində və gedişində yaxından iştirak etmişdir. İranlı müəlliflərdən Məlikzadə, Əhməd Pəjuh, Xan Məlik Sasani Misir mətbuatına əsaslanaraq, Seyid Cəmaləddin Əsədabadinin Misirdə framason lojuna daxil olmasından, o loja rəhbərlik etməsindən bəhs edirlər. Murtuza Müdərrisi Seyid Cəmaləddin Əsədabadini Fransanın Böyük şərqlə lojuna mənsub olan «Hizbül-vətən» əncüməninin müəssisi və təşkilatçısı kimi göstərmişdir(262). Misirdəki lojaların ingilis müstəmləkəçiləri əlində işğalçılıq vasitəsi olduğunu başa düşəndən sonra Seyid həmin vəziyyəti cəsarətlə ifşa etmişdir(263). O, Misir vətənpərvərləri ilə birlikdə təşkil etdiyi «hizbul-vətən»in proqramında Misir üçün siyasi, iqtisadi azadlıq tələb edərək, xaricilərin mənafeyini məhdudlaşdırmağa çalışırdı. Elə buna görə də İngiltərə Seyidin Misirdən çıxarılmasını Misir hökumətindən tələb etmişdi(264). Nəticədə 1879-cu il sentyabr ayında Seyid Cəmaləddin Misirdən sürgün edildi(265). O, Hindistana gedərək, Heydərabadda sakin oldu.

1882-ci ildə Ərəbi Paşa və «hizbul-vətən»in başçılığı ilə Misirdə ingilis işğalçılara qarşı üsyan və vuruşmalar başladıqda Cəmaləddinin məsləkdaşları və şagirdləri olan üsyan başçıları onu Misrə də'vət etmişdilər(266). Lakin ingilis mə'murları Cəmaləddinin Hindistandan çıxmasının qarşısını almaq məqsədilə onu Kəlkəttədə nəzarət altında saxlamışdılar(267).

1882-ci ildə Misir ingilis qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra Seyid Cəmaləddin Hindistandan Parisə getmiş, orada toplanmış Misir vətənpərvərləri ilə birlikdə «Ürvətülvüsqa» adlı əncümən yaradaraq, ingilislərə qarşı mübarizəni davam etdirmişdir. Cəmaləddin Misrin görkəmli azadpərvərlərindən Şeyx Məhəmməd Əbdöh(268) ilə birlikdə həmin əncümənin orqanı olan «Ürvətülvüsqa» adlı qəzet nəşr etməyə başlamış və indilislərin təcavüzkarlığını bu qəzet vasitəsilə ifşa etməyə çalışmışdır. Qəzetin Hindistana və ingilis hakimiyyəti altında olan digər müstəmləkə ölkələrə gətirilməsi qadağan olunmuşdur. (Qəzet 18 nömrədən artıq nəşr edilə bilməmişdir) Seyid Cəmaləddin 1886-cı ildə İran hökumətinin də'vəti ilə Tehrana gəlmiş, orada 4 ay yaşadığı müddətdə ictimai-siyasi islahat uğrunda apardığı təbliqat üçün tə'qib olunduğundan sonra Rusiyaya getməli olmuşdur(269). Bə'zi mə'lumata görə onun Rusiyaya getməsi «Moskva qəzeti» redaktoru Katkovun də'vəti əsasında olmuşdur(270).

Seyid Cəmaləddin 1887-ci il avqust ayında Moskvada Katkovun vəfatından sonra Peterburqa getmişdir. O, müsəlman xalqlarını birləşdirmək, Hindistanda ingilislərə qarşı üsyan qaldırmaq niyyətində olduğunu rus dövləti başçılarına bildirmiş və onların diqqətini və yardımını cəlb etməyə çalışmışdır(271). Mülkəranın yazdığına görə, 1889-cu ildə Nəsreddin şah Londonda olduğu vaxtda ingilislər Seyid Cəmaləddinin Peterburqdan Tehrana çağırılmasını şahdan xahiş etmişlər(272). Şah isə həmin il iyul ayında Seyid Cəmaləddinlə Münxendə görüşərək, böyük və'dlərlə onu İrana də'vət etmişdir. Cəmaləddin Rusiyadan İrana getdikdən sonra,

ona verilmiş və 'dlər nəinki yerinə yetirilməmiş, hətta onun əhali ilə görüşlləri də məhdudlaşdırılmış, paytaxtdan uzaqlaşdırmaq və Qum şəhərinə köçürmək üçün göstəriş verilmişdi(273). Lakin Tehran əhalisi dəstə-dəstə Cəmaləddinin ətrafına toplaşır, onun yığıncaqlarında və danışıqlarında iştirak edirdilər. Cəmaləddinin köhnə quruluşa qarşı islahat uğrunda apardığı açıq təbliqatin geniş yayılmasını, əhalinin bu təbliğata göstərdiyi rəğbəti təhlükəli hesab edən mütləqiyyət Cəmaləddini Quma köçürmək istədikdə o, Şahəbdüləzimdə bəst əyləşməyə məcbur olmuş və burada mütləqiyyətə qarşı mübarizəni davam etdirmişdir.

Seyid Cəmaləddin Əsəbadinin və İranda gedən «İttihade islam»ın mübarizədə rolunu aydınlaşdırmaq üçün, bu mübarizəni şərti olaraq iki dövrə ayırmaq lazımdır: birincisi, 1890-cı ilin əvvəllərindən (Cəmaləddin Rusiyadan qayıdıb, Tehranda, Şahəbdüləzimdə, sonra isə Bəsredə və Londonda) 1892-ci ilin avqust-sentyabr aylarınadək apardığı mübarizə dövrünü; ikincisi, 1892-ci ilin sentyabr ayından Əbdülhəmidin də'vətilə İstanbula gedib, 1897-ci il mart ayınadək (ömrünün axırınadək) fəaliyyəti dövrünü əhatə etmişdir.

Seyid Cəmaləddin Rusiyadan qayıdaraq, Tehranda, xüsusilə yeddi ay Şahəbdüləzimdə yaşadığı müddətdə köhnə quruluşu, sarayı, mütləqiyyəti kəsgin şəkildə ifşa etmişdir. Onun danışıqları zülmə, yoxsulluğa, savadsızlığa, ümumiyyətlə mövcud quruluşun çirkinliklərinə qarşı, qanun, ədalət, azadlıq uğrunda ölkənin istiqlalı, abadlığı və inkişafı uğrunda mübarizə məzmunu daşıyırdı. Bu müddətdə Tehran əhalisi, xüsusilə ziyalılar, mütərəqqi ruhanilər daha çox onun ətrafına toplanır, onun danışıqlarından ruhlanırdılar. Nazimülislam Kermaninin yazdığına görə, Tehranda böyük ruhanilərdən Şeyx Hadı Nəcmabadi, Seyid Məhəmməd Təbatəbai, görkəmli dövlət qulluqçularından Əminüddövlə, Məcdülmülk, Müşirüddövlə, E'timadüsəltənə, mütərəqqi ziyalılardan Mirzə Hüseyn Fruği, doktor Mehdixan, Mirzə Davudxan, Mirzə Abdulla Təbib, Mirzə Nəsrullaxan, Fərəcullaxan, tacirlərdən çoxu, o cümlədən məşhur Əminezzərb, mülkədarlardan Hacı Mirzə Hüseynəli, kiçik alverçi və sənətkarlardan Hac Səyyah Məhəllati, Mirzə Ələkbər saatsaz və başqaları Seyid Cəmaləddin ilə həmfikir və sıx əlaqədə idilər, yığıncaqlarda Cəmaləddinin danışıqlarına valeh olub, onun göstərişlərini fədakarlıqla icra etməyə fəxr edən əlli nəfərdən artıq Mirzə Rza(274) kimi mübariz şəxslər həmişə hazır idilər(275).

1890-cı ilin axırlarında Tehranın məscidlərində, mədrəsələrində, meydanlarında yayılmış və görkəmli ruhanilərin ünvanına göndərilmiş gizli vərəqələrdə mütləpqiyyət üsuli-idarəsini yıxmaq, şahı hakimiyyətdən salmaq uğrunda mübarizənin zəruriliyi qeyd olunaraq, kütlələrin bu mübarizədə iştirakı dini və milli vəzifə hesab edilirdi. Sarayı, hökumət başçılarını hiddətləndirən bu vərəqələrin bir tərəfdən Seyid Cəmaləddin tərəfindən yayılmasının mə'lum olması, digər tərəfdən ingilis siyasi nümayəndəsinin İran sarayında Cəmaləddinə qarşı törətdiyi fitnəkarlıq Cəmaləddinin tutulub, hörmətsizliklə İraqa sürgün edilməsilə nəticələndi(276). Həmin günlərdə Melkum xanın bir sıra tərəfdarlarını(277) da tutub zindana saldılar(278).

Seyid Cəmaləddin İrandan sürgün edildikdən sonra mütləqiyyətə qarşı mübarizəni dayandırmadı. O, Bəsre şəhərində olduğu vaxtda tütün imtiyazı müxaliflərindən biri olan və İraqa sürgün edilmiş Şiraz müctəhidi Hacı Seyid Ələkbərlə görüşərək, onun vasitəsilə şiələrin ən böyük ruhanisi olan Hacı Məhəmməd Həsən

Şiraziyə məktub yazmış və İran hökumətinin daxili və xarici siyasətinin bütün çirkinliklərini, xüsusilə xaricilərə verilmiş imtiyazların İrani müstəmləkəyə çevirmək təhlükəsini geniş izah edərək, bu nəticəyə gəlmişdir ki, əgər tezliklə şah və onun əlaltıları hakimiyyətdən qovulmasalar İranlılar ingilis müstəmləkəçilərinin əsarəti altına düşəcəklər. Cəmaləddin bu böyük ruhanini İran hökumətinə qarşı mübarizəyə və İranda davam etməkdə olan mübarizəyə rəhbərlik etməyə çağırırdı(279). Seyid Cəmaləddin İranın və İraqın mühüm şəhərlərində yaşayan böyük ruhanilərin ünvanına göndərdiyi digər məktubda göstərirdi ki, qoşunu olmayan, ölkəni xarabaya çevirən, maarifi inkişaf etdirməyən, xalqın asayişini pozan, onu fəlakətə salan bir hökumət və üsuli-idarə məhv edilməlidir(280). İranın mühüm şəhər və qəsəbələrində, xüsusilə ruhanilər içərisində yayılmış bu məktublar bə'zi müəlliflərin fikrincə «Tənbəki üsyanı» dövründə tütün-tənbəki işlədilməsinin ruhanilər tərəfindən haram e'lan edilməsi və həmin e'lanın icra edilməsi işində mühüm tə'siri və rolu olmuşdur.

Cəmaləddin Bəsrədən Londona gedərək, İran mütləqiyyətinə qarşı mübarizəni yenə də davam etdirmişdir. Eduard Braunun yazdığına görə Cəmaləddin Londonda olduğu vaxt «İranda terror hakimiyyəti» əleyhinə çevrilmiş bir neçə mitinq təşkil etmişdi(281). O, Londonda Mirzə Melkum xanla həmkarlıq edərək, nəşr etdiyi «Ziyaül-xafeqin» adlı qəzet vasitəsilə İranın mövcud quruluşunu, dövlət dairələrinin hərc-mərcliyini ifşa etməyə çalışmışdır. 1892-ci ilin mart ayından nəşr edilən bu qəzet bir neçə nömrə çap edildikdən sonra ingilis hökuməti tərəfindən qadağan edilmişdir(282).

Qeyd etmək lazımdır ki, Seyid Cəmaləddinin iştirakı ilə İranda gedən mübarizənin birinci dövründə (onun Tehranda və Şahəbdüləzimdə olduğu vaxt) Seyid və onun tərəfdarları siyasi təşkilat yaratmaq imkanına malik olmamışlar. Bu dövrdə Seyid Cəmaləddinin fəaliyyətilə əlaqədar olan bir çox təşkilati işlər (siyasi vərəqələr yazmaq, çap etmək, yaymaq, mitinq və yığıncaqlar toplamaq, Seyidin çıxışlarını təşkil etmək və s.) «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin vasitəsilə hazırlanmışdır. Hələ Seyid Cəmaləddin Şahəbdüləzimdə bəst əyləşdiyi ilk günlərdə «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin orqanı olan «Qanun» qəzeti Cəmaləddinin fəaliyyətinə işarə edərək, belə yazmışdı: «Hökumət qulluqçularının xarakter və xüsusiyyətlərindən xəbəri olan hörmətli bir vaiz İran şəhərlərində çox bacarıqla adəmiyyəti yaymaqdadır»(283). «Qanun» qəzeti həmin vaizə kitabən yazmışdı ki: «Ölkənin qanun tələb edən xalqı böyükdən kiçiyə qədər, istər aşkar, istərsə gizli var qüvvələrilə sizə yardım göstərəcəklər»(284). Bu mübarizədə yaxından iştirak edən Dövlətabadinin əsərində Cəmaləddinin fəaliyyəti ilə əlaqədar İranda baş vermiş hadisələr şərh edilərkən onun həmfikirliyi və tərəfdarları vasitəsilə təşkil edilmiş «Hövzeye bidaran»dan (oyanmışlar yığıncağından), həmin təşkilatın üzvlərindən tutulub Qəzvin zindanına göndərilmələrindən bəhs olunmuşdur(285). Dövlətabadinin əsərində «Hövzeye bidaran»ın təşkil edilməsini 1892-ci ilin sentyabr ayından sonra, yə'ni Seyid Cəmaləddinin iştirakı ilə İranda gedən mübarizənin ikinci dövründə göstərilməsi tamamilə düzgün və hadisələrlə uyğundur. Lakin Dövlətabadi həmin əsərdə bu təşkilata mənsub olan üzvlərin 1890-cı ilin axırlarında tutulub, Qəzvin zindanına göndərilmələrindən bəhs etdiyinə görə, məsələnin aydınlaşdırılması üçün qısa izahata ehtiyac vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Dövlətabadi «Hövzeye bidaran» sözünü iki mə'nada işlətməmişdir:

Birincisi, 1890-cı ildən 1892-ci ilin sentyabrından sonrakı dövrə qədər, ümumiyyətlə köhnə quruluşa, müstəmləkəçilərə qarşı gedən mübarizələrdə iştirak etmiş mütərəqqi dairə nəzərdə tutulur ki, buraya bütün «Adəmiyyət cəmiyyəti» üzvləri «İttihade islam» və ya Cəmaləddin tərəfdarları adı ilə siyasi fəaliyyət göstərən mütərəqqi ideyali şəxslər daxildir. Deməli, bu dövrdə ümumi məfhum daşıyan «Hövzeye bidaran» xüsusi bir təşkilat kimi yaradılmamışdır.

Dövlətabadi bu dövrdə mütləqiyyətin cinayətlərindən, bə'zi ruhanilərin polisə qulluq göstərmələrindən maraqlı mə'lumat verərək, özünün və atasının «Hövzeye bidaran»ın üzvü kimi həbsə alınmamasına təəcüblənmiş və müəyyən dəlillər zikr etmişdir(286). Halbuki bu dövrdə həbsə alınıb, Qəzvin zindanına göndərilənlər «Hövzeye bidaran»a mənsub olduqlarına görə deyil, «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin Tehran «came»lərindən birinin üzvləri olduqlarına, «Qanun» qəzetini, digər gizli vərəqələri yazdıqlarına görə həbsə alınmışlar. Hadisələrin gedişini sarayın özündə yaxından izləyən Mülkəranın qeydlərində həbsə alınmışların Melkum xan tərəfdarları adlandırılmaları heç də təsadüfi deyildir. Bu dövrdə «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin üzvlərindən başqa Cəmaləddinin ən yaxın adamlarından olan Mirzə Rza Kermani onun tutulub, sürgün edildiyi vaxtda Şahəbdüləzim bazarında hökumətin zümlərinə qarşı çıxış edərək, əhalini topladığına görə tutulmuş və «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin üzvlərlə birlikdə Qəzvin zindanına göndərilmişdir(287). Dövlətabadi və atası «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin üzvü olmadıqlarına görə həbsə alınmamışlar.

İkincisi, 1892-ci ilin sentyabrından sonra Cəmaləddinin İstanbula gedib, orada təşkil etdiyi «İttihade islam» əncümənilə əlaqədar olaraq Tehrandə yaradılmış «Hövzeye bidaran» cəmiyyətidir.

Sultan Əbdülhəmid zəifləməkdə, parçalanmaqda olan Osmanlı imperiyasını möhkəmləndirmək və müsəlman xalqları xilafətə tabe etmək üçün Seyid Cəmaləddinin nüfuzundan istifadə etmək niyyətində olduğuna görə, onu İstanbula də'vət edir. Cəmaləddin ilk növbədə İran mütləqiyyətinin təzyiqi nəticəsində vaxtı ilə ölkəsini tərk edib, Türkiyəyə köçmüş ziyalı İranlılarla yaxıllaşaraq, onların bə'zilərinin yardımı və iştirakı ilə «İttihade islam» adı altında siyasi bir əncümən yaratmışdı. Əncümənin rəhbərliyinə Əbülhəsən Mirzə Şeyxorrəis Xorasani, İranlı müəllim Feyzi əfəndi, Mirzə Həsən xan Xəbirülmülk, Mirzə Ağaxan Kermani, Şeyx Əhməd Ruhi, Əfzəlülmülk Kermani, Əbdülkərim bəy Cəvahirzadə İsfahani, Həmid bəy Cəvahirzadə İsfahani, Seyid Bürhan Bəlxi, Nəvvab Hüseyn Hindi, Rza paşa və başqaları daxil idilər(288–289). Əncümən müxtəlif müsəlman ölkələri arasında olan dini ixtilafları, xüsusilə sünni-şiə ixtilaflarını aradan qaldırmaq, imperializmin müsəlman ölkələrinə soxulmasının qarşısını almaq üçün bu xalqları birləşdirmək məqsədi daşdığına e'lan etmişdi(290). Əncümən müxtəlif müsəlman ölkələrinin yüzlərlə görkəmli ruhanilərinə məktub vasitəsilə müraciət edərək, onları birləşməyə çağırırdı. Bu işdə əsas fəaliyyət göstərənlər Xəbirelmülk, Mirzə Ağaxan Kermani, Şeyx Əhməd Ruhi və başqaları olmuşlar. Mirzə Ağaxan bir neçə başqa yoldaşları ilə Bağdada, Nəcəfə, Samirəyə gedərək, böyük müctəhidlərlə görüşmüş, hətta vərəqələr yazıb, həmin şəhərlərdə yaymaqla müsəlmanları birliyə də'vət etmişdir(291).

Əncümənin İranda gedən mübarizə ilə əlaqədar fəaliyyəti başqa xüsusiyyətə malik olmuşdur. O, İranda köhnə quruluşa, mütləqiyyətə qarşı mübarizənin davam etdirilməsi və

gücləndirilməsini öz fəaliyyətində əsas götürmüşdür. Cəmaləddin İstanbulda əncümən yaratdıqdan sonra Mirzə Əli xan Əminüddövlə, Şeyx Hadı Nəcmabadi, Seyid Məhəmməd Təbatəbai və başqaları ilə məktublaşmışdır. Mirzə Araxan Kermani özünün Mirzə Yəhya Dövlətabadi, Müavünüddövlə və başqa bu kimi həmfikirilərlə əlaqə yaratmış, məktub, vərəqə, bəyannamə vasitəsilə mübariz kütlələrə, ziyalılara, mütərəqqi ruhanilərə müraciət edərək, onları öz mübarizələrini davam etdirməkdə ruhlandırmışdır(292).

Seyid Cəmaləddin, Mirzə Ağaxan Kermani, Xəbirelmülk, Şeyx Əhməd Ruhi və başqa bu kimi görkəmli mübariz şəxslərin əlilə yaradılmış bu əncümənlə əlaqədar Tehranda da «Hövzeye biydarən» təşkil edildi. Bu təşkilatın üzvlərinin əksəriyyəti Cəmaləddinin yaxın dostlarından ibarət idi. Baş nazir Əminüssultanın əleyhdarları da bu təşkilatın fəaliyyətinə yardım göstərirdilər. Poçt naziri Əminüddövlə bu təşkilatın gizli başçısı idi, onun qardaşı Məcdelmülk, mütərəqqi və böyük ruhanilərdən Şeyx Hadı Nəcmabadi, Hacı Mirzə Hadı Dövlətabadi həmin təşkilatın görkəmli üzvləri və başçıları sırasına daxil idilər(293). Dövlətabadi Tehran təşkilatı ilə İstanbul təşkilatı arasında olan əlaqəyə işarə edərək belə yazmışdır: bu iki əncümən arasında möhkəm və gizli əlaqə yaradılmışdı. Hökumətin yaratdığı maneələrin heç birisi bu əlaqənin qarşısını ala bilmədi. Əminüddövlə poçt naziri olduğuna görə, məktublarnın toxunulmazlığına möhkəm riayət olunurdu, gizli məktublar isə müəyyən şəxslər və xüsusi vasitələrlə çatdırılırdı(294).

İstanbul və Tehran təşkilatlarının fəaliyyəti mütləqiyyətə qarşı gedən mübarizənin güclənməsinə böyük tə'sir göstərirdi. Mübarizəyə qoşulmuş böyük ruhanilərdən çoxu həmin təşkilatlarla, xüsusilə şəxsən Cəmaləddinlə əlaqə yaratmaqla mövcud quruluşun çirkinliklərini ifşa etməyə çalışırdılar. Məsələn, Tehranın görkəmli ruhanilərindən biri olan Şeyx Əbutalıb Zəncani Cəmaləddinlə məktublaşaraq, hökumətin zülmələri, ədalətsizlikləri haqqında ona geniş mə'lumat verirdi(295). 1895-ci ilin yanvar ayında onun məktubu şahın və baş nazirin əlinə keçdikdən sonra bu mübariz ruhanini tutub məhv etdilər(296). İran mütləqiyyəti güclənməkdə olan hərəkətə qarşı qəddar əməllərə əl atmışdı. O, ölkə daxilində törətdiyi cinayətlərdən başqa xaricdəki nümayəndələri vasitəsilə İstanbulda Əbdülhəmid sarayı ilə danışıq apararaq «İttihade islam» cəmiyyətinin İranlı müəssislərinin siyasi müqəssir kimi İrana təslim edilmələrini tələb edirdi(297).

Əvvəllərdə Cəmaləddinin və onun həmfikirilərinin siyasi fəaliyyətinə imkan yaradan Əbdülhəmid sonralar xilafət məsələsində(298) onunla razılaşmamışdır, həmçinin onun yaratdığı təşkilatın genişlənməsindən və güclənməsindən qorxuya düşərək, «İttihade islam» təşkilatını dağıtmaq qərarına gəlmişdir. Elə ona görə də bu təşkilatın ən fəal üzvləri və Cəmaləddinin ən yaxın silahdaşları olan Mirzə Ağaxan Kermani, Şeyx Əhməd Ruhi və Xəbirelmülk İran hökumətinə təslim edilmək məqsədilə 1895-ci ildə tutularaq Trabzon həbsxanasına göndərilmişdilər(299). Lakin Cəmaləddinin və onun «İttihade islam» təşkilatının fəaliyyəti bununla bitməmişdir. İranda gedən mübarizə ilə əlaqədar olaraq Mirzə Rzanın İstanbula, Cəmaləddinin yanına getməsilə başqa mühüm bir hadisənin baş verməsinə şərait yaradılmışdır.

Mirza Rza Kermani Cəmaləddinin inanılmış tərəfdarlarından biri idi. O, son dəfə 1894-cü ildə zindandan xilas olduqdan sonra İstanbula getmək məqsədilə əvvəlcə Gilana gəlmiş, səfər vəsaiti, pulu olmadığından, bir müddət Ənzəli (Pəhləvi) də qalmağa məcbur

olmuşdur. «Hövzeyə bidaran»ın başçısı Əminüddövlə Ənzəli poçt idarəsi rəisi vasitəsilə Mirza Rzaya kifayət qədər pul çatdırdıqdan sonra o, İstanbula gedə bilmişdir(300). Mirza Rza bir müddət «İttihade islam» başçılarından yanında yaşamış, sonra İrana qayıtmaq istəmişdir. İran Hökuməti Mirzə 'Rzanın İrana qayıtmasının qarşısını almaq üçün İstanbul səfirliyinə göstəriş vermişdi. Mirzə Rza isə «İttihade islam» üzvlərindən Əfzəlülmlük Kermanın pasportundan istifadə edərək(301) İstanbuldan Trabzon, Batumi, Bakı yolu ilə Barfruşa (Babol), oradan da Tehrana getmişdir. Bir müddət Şahəbdüləzimdə yarı gizli yaşayan Mirzə Rza Babolda üç tünəyə(302) aldığı tapança ilə 1896-cı il may ayının əvvalində Nəsrəddin şahı öldürmüşdü(303). Nəsrəddin şahın öldürülməsi Sultan Əbdülhamidi daha da qorxutmuş, Trabzon zindanında saxlanılan İranlı dustaqları İran Hökumətinə təslim etmək əmri vermişdir. Onlar 1896-cı il avqustun 12-də Mirzə Rzanın Tehrandə boğazdan asıldığı günün axşamı Təbrizdə Məmmədəli Mirzənin tərəfindən öldürülmüşdülər(304).

Seyid Cəmaləddin isə az müddət sonra, 1897-ci il mart ayının 9-da Əbdülhəmidin sarayında həlak edilmişdir(305). «İttihade islam» adı altında İstanbulda yaranmış təşkilat dağıdılaraq, onun digər üzvlərindən çoxu İstanbulu tərk etməyə məcbur olmuşlar(306).

İbrahim Teymuri öz əsərində Mirzə Melkum xanın dəfələrlə şahə qarşı qəsd hazırlamasını və qəndlərin baş tutmamasını qeyd etmişdir(307). Melkum xanın şahə qarşı qəsd hazırlaması haqqında Teymurinin verdiyi mə'lumatın dəqiqləşdirilməsi çətindir. İranda feodal quruluşuna və imperialist siyasətinə qarşı mübarizədə «Adəmiyyət cəmiyyəti» ilə «İttihade islam» və ya Cəmaləddin tərəfdarları arasında əlaqə və həmkarlıq olmuşdur. Bu əlaqə və həmkarlıq bizcə şahə qəsd hazırlamaqda deyil, bir neçə başqa sahədə özünü göstərmişdir..

Qeyd etmək lazımdır ki, «İttihade islam» uzun müddət İranda fəaliyyət göstərmək imkanına malik olmamış, təşkilati cəhətdən «Adəmiyyət cəmiyyəti» səviyyəsinə çata bilməmişdir. «İttihade islam» və ya «Hövzeyə bidaran»ın müntəzəm təşkilati fəaliyyətinə, iclaslarına az təsadüf olunur. Lakin şahın terror edilməsilə əlaqədar, bir çoxlarını, o cümlədən Hacı Mirzə Əhməd Kermani, Seyid Həsən Sahebzəmani, Mirzə Məhəmmədəli, Usta Əsədulla qassab, Usta Nəsrulla baqqal(308), Nayib Qulamhüsezn, Şeyx Məhəmməd(309) və başqaları Mirzə Rzanın Həmfikirləri və Cəmaləddinin tərəfdarları sırasında qeyd edilmişlər. «...Mirzə Rzanın qadın qohumlarından biri qulluqçu sifətilə sarayda işləyərək, şahın nə vaxt, haraya getmasından Mirzə Rzaya xəbər verirmiş»(310). Mirzə Rza Şahəbdüləzimdən gizli Tehrana gəlmiş, iki keca Şeyx Hadı Nəcmabadinin evində qalmış və onunla məsləhətləşmişdir(311). Şahın öldürüldüyü günün qabaq gecəsi Mirzə Yəhya özünün bir neçə yoldaşları ilə birlikdə Mirzə Rzanı Şahəbdüləzimdə görmüş, iki başqa adam sabah şahın ziyarətə kələcəyini xəbər verdikdə, Mirzə Rza təəcüblənmiş və sonra sevinmişdir(312). Yəne Mirzə Yəhya şah öldürülən gün Tehrandə öz dostlarından birinin evində yığıncaqda iştirak etmiş, şahə qarşı qəsdin xəbəri eşidildikdə hər kəs öz evinə qayıtmışdır(313). Həmçinin terror hadisəsindən bir müddət sonra «Dərbare şahı» (şah sarayı) başlığı ilə Ələkbər Ərdaqi tərəfindən yazılmış tarixi romanda terror üçün yaranmış gizli təşkilatın varlığı və onun fəaliyyəti, gizli adlar, rəmzlər, əlamətlər və

s.(314) bu kimi məsələlər şaha qarşı qəsd hazırlamaq üçün Cəmaləddin tərəfdarlarının İranda çox müntəzəm, gizli, lakin məhdud təşkilata malik olmalarına yaranmış güman və təsəvvürü daha da qüvvətləndirir. Bununla bərabər mə'lumdur ki, «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin ən fəal və görkəmli üzvləri sırasına daxil olan Əli xan Əminüddövlə, Məcdelmülk, Şeyx Hadı Nəcmabadi, Hac Səyyah Məhəllati, Mirzə Davudxan, doktor Mehdixan, Mirzə Abdulla Təbib, Məmmədəli xan Fəridülmülk və başqaları eyni zamanda «İttihade islam» və ya «Hövzeye bidaran» adı ilə aparılan mübarizəyə də başçılıq etmişlər.

«Adəmiyyət cəmiyyəti» ilə Cəmaləddin tərəfdarları arasında müştərək təşkilati fəaliyyətin nümunələrindən biri də onların gizli fəaliyyət göstərməkdə istifadə etdikləri şərti əlamət, rəqəm və işarələrdir. O zaman Bakıda polis rəisi olan I. A. Deminski 25 iyun 1896-cı ildə Tehrana, polkovnik Kasaqovskiyə yazdığı məktubda Bakı və Şamaxıda yaşayan İranlı babilər(315) haqqında maraqlı mə'lumat vermiş və qeyd etmişdir ki, Mirzə Rza İstanbuldan gələrkən, Bakıda Çadrovi küçəsində rəştli bəbi Seyid Nəsrullah Bağır(316) oğlunun evində qalmışdır. Bu babının evinə həmişə seyidlər toplanır, onlar haradansa gəlib, onun evində qalırlar...(316a) Deminski başqa bir məktubda Şamaxıda yaşayan təbrizli bəbi Mirzə Cəlil İsmayıl oğlunun yazılarının polis əlinə keçməsindən də bəhs etmişdir. O, yazır: Məktublar rəmzi və şərti işayrələrlə yazılmış, onların bə'zilərinin məzmununu anlamaq çətinidir. Bu məktublarda «152» rəqəmi çox işlənilir, məktublarda ad, ünvan yerinə hərflər, rəqəmlər yazılmışdır, həmin məktublarda içərisində Mirzə Rza Kermaninin də bir məktubu vardır, orada deyilir: «Tezliklə yaxşı günlər gələcək, bunu M. K. əmr etmişdir»(317).

«Adəmiyyət cəmiyyəti» ilə «İttihade islam» və ya Seyid Cəmaləddin tərəfdarları köhnə quruluşa, mütləqiyyətə qarşı apardıqları mübarizədə çox zaman taktiki cəhətdən də eyni üslubdan istifadə etmişlər. Onlar, xüsusilə ölkənin iki mühüm hakim qüvvələri olan mütləqiyyət başçıları ilə ruhanilər arasında olan ziddiyyəti kəskinləşdirməkdə eyni hərəkət etmişlər.

«Adəmiyyət cəmiyyəti» ilə «İttihade islam»ın həmkarlığı «Tənbəki üsyanından» başlamışdır. «İttihade islam» tərəfdarları ruhaniləri, onların arxasında gedən dindar əhalini mütləqiyyətə, onun xaricilərə verdiyi imtiyazlara, xüsusilə tütün imtiyazına qarşı mübarizəyə qaldırmaqda eynilə «Adəmiyyət cəmiyyətinin» taktikasından istifadə etmişlər. «Adəmiyyət cəmiyyəti» özünün «Müftah», «Höccət» və s. lövhələrində ruhaniləri xalq hərəkətinə rəhbərliyə çağırdığı kimi, Seyid Cəmaləddin də ruhanilərə, böyük müctəhidlərə xitabən müraciətnamələrində, məktublarında onları hərəkətə rəhbərlik etməyə, kütlələri mübarizəyə qaldırmağa çağırmışdır(318). Doğrudur, ruhanilərin yaxından iştirak etdikləri «Tənbəki üsyanı» qələbə ilə nəticələndi, lakin bu qələbə «Adəmiyyət cəmiyyəti» və ya Cəmaləddin tərəfdarlarının gözlədikləri və xüsusilə xalqın gözlədiyi və tələbi səviyyəsinə çatdırılmadı. 1892-ci il yanvarın 5-də «Tənbəki üsyanı» özünün ən yüksək zirvəsinə çatdığı gün Tehrandə on minlərlə əhali, qadın, kişi saryı muhasirəyə almışdı. Nəticədə şah tütün imtiyazını ləğv etməyə razılıq verdi. Hökumət nümayəndələrinin üsyançılarla danışıq zamanı kiçik ruhanilərdən brucerdli Ağa Camalın oğlu Ağa Ələkbər Nayebüssəltənənin «Üsyanın məqsədi nədir?» sualına: «Əminüssuytanı baş nazirlikdən götürmək; xaricilərə verilmiş bütün imtiyazları ləğv etmək»-deyə, cavab vermişdir(319). Lakin bu təkliflər Hükumət

tərəfindən qəbul edilmədi. Həyəcanlanmış əhalinin saray üzərinə etdiyi hüçuma qarşı atəş əmri verildikdə, hökumətin silahlı qüvvələrindən Azərbaycan alayı Əsgərləri bu əmri icra etmədilər(320). Həmin gün və sonrakı günlərdə Tehrandə yerləşdirilmiş minlərlə silahlı Əsgər və zabitlərin çoxu üsyançılarla həmrə'y olduqlarını bildirirdilər(321). Şəhərə gətirilmiş yeni qüvvələr əhaliyə atəş açdıqda həyəcanlanmış əhəl ruhanilərdən cihad(322) e'lan olunmasını tələb etdi(323). O günlər Tehrandə elə həyəcanlı bir vəziyyət hökm sürürdü ki, qəzəblənmiş insan dalğaları sarayı dağıda bilərdi(324). Lakin belə bir əlverişli şəraitdə ruhanilər xalqın tələbi və ehtiyacı ilə hesablaşmadılar. Onlar üsyanın genişlənməsindən və güclənməsindən öz mənafeələrini də təhlükə qarşısında gördüklərinə görə sarayla danışığa başlayıb, yalnız tütün imtiyazının ləğv edilməsilə razılaşdılar və müxtəlif vasitələrlə əhalini sakitləşdirərək, üsyanı dayandırdılar.

«Adəmiyyət cəmiyyəti» ilə Seyid Cəmaləddin tərəfdarlarının köhnə quruluşu, mövcud şahlığı yıxmaq məqsədilə işlətdikləri taktika bir qədər məhdud da olsa, inqilabi taktika səviyyəsinə çatırdı. Əlbəttə, onlar xalq kütlələrinin silahlı üsyanını təşkil etməyi qarşılarına qoymamışdılar və silahlı üsyan səviyyəsinə gəlib çatmamışdılar. **Lakin hökumətə maliyyət verməyin qarşısını almaq işini təşkil etmək(325)**, mütləqiyyətə tabe olmağı haram elan etmək(326), mütləq monarxiyanı mö'tədil monarxiya ilə əvəz etmək uğrunda mübarizə aparmaq burjua inqilabi səviyyəsinə yaxınlaşmaq demək idi. Cəmaləddin öz çıxışlarının birində demişdir ki, İranda şahı, baş naziri və bir neçə digər başçıları öldürüb, ortadan götürməyinə ölkədə heç bir islahat mümkün olmayacaqdır(327). yenə Cəmaləddin 1897-ci il ömrünün son günlərində özünün imzasız, tarixsiz məktubunda İranlılara xitabən belə yazmışdır: «Mənim İranlı dostlarım və həmkarlarım!... mübarizədə həbsdən, ölümdən qorxmayın, sur'ətlə irəliləyin, yeniliklər sel kimi şərquə doğru axmaqdadır, mütləqiyyət üsuli-idarəsi dağılmalı, bu fəlakət mənbəyini məhv etməyə çalışmalısınız»(328). Mirzə Rza Kermani istintaq zamanı demişdi ki, yüksək məqsədlər və böyük ideyalar uğrunda qan tökülməzsə, heç bir nəticə ələ gəlməyəcəkdir(324).

Əhməd Kəsrevi Seyid Cəmaləddin haqqında bəhs edərkən, onun mübarizəsinin müsbət cəhətlərini göstərməklə bərabər, belə qeyd etmişdir: «Seyid böyük işə başlamışdı, lakin onun yolunu bilmirdi... Seyid bu saraydan o saraya getmək əvəzinə bütün sə'yələrini kütlələri oyatmağa, şüurları inkişaf etdirməyə çalışsaydı daha yaxşı nəticə əldə edə bilərdi»(330).

Mə'lum olduğu kimi, Cəmaləddin bu saraydan o saraya öz meyli və istəyi ilə getməmişdir. Onu saraylar özləri də'vət etmiş, Cəmaləddin də bu müxtəlif sarayların gücündən özünün daşdığı məqsədə nail olmaq üçün istifadə etməyə çalışmışdır. Həmin saraylar Seyidin fəaliyyətindən özlərinə qarşı azaçıq təhlükə hiss etdikdə, onu öz ölkələrindən çıxarmış, sürgün etmişlər. Rusiyadan başqa Seyid heç bir ölkədən öz meyli və iradəsilə çıxıb getməmişdir.

XIX əsrin axırlarında Cəmaləddinin iki dəfə İrana də'vət edilib və hər ikisində oradan qovulmasının İran mütləqiyyətinin ifşa edilməsində böyük rolu olmuşdur.

Cəmaləddinin müxtəlif saraylara gətməsi, şahlar və dövlət başçıları ilə görüşləri və danışıqları ilə əlaqədar olaraq mühüm bir məsələnin aydınlaşdırılması lazım görünür. Aydındır ki, Cəmaləddinin dünyagörüşündə sinfi anlayış yox idi. O və onun tərəfdarları ölkənin və xalqın səadətini zülmkar şahların, xarici

imperialist dövlətlərə imtiyazlar verən dövlət başçılarından ortadan götürülməsində, bir zülmkar şahı başqa ədalətli bir şahla dəyişdirməkdə görürdülər. Seyid bu kimi mühüm bir məsələni yenə də şahların və sarayların gücü və yardımı ilə həyata keçirməyə çalışırdı. Lakin Cəmaləddin özünün uzun mübarizələri və bu mübarizələrdən əldə etdiyi təcrübələr və nəticələrlə əlaqədar olaraq ömrünün son vaxtlarında özünün məhdud dünyagörüşündən uzaqlaşmış, xalq kütlələri səadətini şahlar və saraylar vasitəsilə təmin ediləcəyi fikrini rədd etmiş, ölkənin və xalqın öz gücü və öz qüdrətinə əsaslanmaqda əldə ediləcəyin mümkün və real bir üsul olduğunu başa düşmək səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Onun son məktubunun qısa məzmunu belədir: Bu məktubu yazdığım vaxt öz dostlarımla görüşməkdən məhrum edilmiş bir məbusam. Şərq xalqlarının oyanmasını görmək mənə nəsib olmadı. Uzun müddət fəaliyyət dövründə mənim faydalı təkliflərimin heç birisi şahlar tərəfindən qəbul olunmadı. Kaş mən öz fikirlərimi çürümüş, çirkin saraylarda yox, xalq kütlələri içərisində yaymağa çalışsaydım(331).

«Adəmiyyət cəmiyyəti» ilə «İttihade islam»ın birgə mübarizə aparmaları, bir çox sahədə həmrəylik etmələri təsadüfi olmamışdır. İranda müəyyən intibah dövrü olan XIX ərin son rübü köhnə quruluşun dözülməz olduğunun geniş kütlələr tərəfindən tədriclə dərk edilməsi dövrü idi. Ölkəni feodal quruluşundan, imperalizm təhlükəsindən xilas etmək uğrunda vahid mübarizə məqsədi daşıyan ziyalılardan, kiçik ruhanilərin, milli burjuvaya ünsürlərinin əksəri «Adəmiyyət cəmiyyəti» ilə «Hövzeye bidaran» təşkilatları sırasında fəalyyət göstərməklə, kütlələri oyatmaqda böyük rol oynamışlar. Cəmaləddin tərəfdarlarından İranda yaranmış cəmiyyətin, eləcə də «Adəmiyyət cəmiyyəti» fəaliyyətinin, xüsusilə «Tənbəki üsyanı»nın İran xalqlarının oyanmasında, onlarda milli, ictimai şüurun inkişafında böyük təsiri olmuşdur. «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin, «İttihade islam» tərəfdarlarının fədakarlıqları, xüsusilə «Tənbəki üsyanı»nın qələbəsi savadsız, dindar, mövhümata qapılmış İran xalqlarında müəşəkkil mübarizə, zülmə, qanunsuzluğa qarşı üsyan şüuru yaratmış, gələcək gizli, siyasi cəmiyyətlərin, əncümənlərin və nəhayət, məşrutə inqilabı dövrünün siyasi təşkilatlarının baniləri və təşkilatçıları, əsas e'tibarı ilə, bu cəmiyyətlərin içərisindən çıxmış mübariz və inqilabçı ziyalılardan olmuşlar.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I fəsil

İranda ilk siyasi və gizli cəmiyyətlərin yaranması,
feodalizmə və imperializmə qarşı mübarizənin
təşkilində onların fəaliyyəti
(1858–1897-ci illər)

Framason təşkilatlarının fəaliyyəti

.....

«Adəmiyyət cəmiyyəti»nin yaranması və onun fəaliyyətinin birinci
dövrü

«Adəmiyyət cəmiyyəti» fəaliyyətinin ikinci dövrü

.....

«Adəmiyyət cəmiyyəti» fəaliyyətinin üçüncü dövrü

.....

«İttihadə islam» cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyəti

.....

Giriş fəsilin izahatı:

۱- احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چاپ چهارم، تهران ۱۳۱۹ ص. ۱۳۰

(Bundan sonra: Kəsrevi. Tarixə məşrutə...)

2-Oqaf, vəqf sözünün çəmidir. O devrdə vəqf əmlakını idarə etmək üçün nazirlik var idi.

۳- محمود فرهاد، "تاریخ سیاسی دوره صدارت میرزا حسین خان مشیرالدوله سپهسالار اعظم"، تهران، ۱۳۲۵، ص. ۱۱۹

۴- فریدون آدمیت، امیر کبیر و ایران یا ورقی از تاریخ سیاسی ایران، تهران، ۱۳۲۳.

və Z.Z. A b d u l l a e v. Promışlennoste i zarojdenie raboçeqo klase İrana, Baku, 1963.

۵- شرح حال عباس میرزا ملک آرا برادر ناصرالدین شاه، تهران ۱۳۲۵، ص. ۱۰۲

(bundan sonra: «Mülkəranın tərcümeyi-halı»).

۶- عبدالله مستوفی، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، جلد اول، تهران، ۱۱۳۴ ص. ۶۴۸

(Bundan sonra: A.Müstofi.Qacar dövrü tarixi).

۷- حبیب اله مختاری مختارالسلطنه، تاریخ بیداری ایران، ۱۳۲۶ ص. ۲۴ و ۵۵۷

(Bundan sonra: Həbibullah Muxtari. İranın Oyanması tarixi.)

8-Yenə orada, səh. 6.

9- Tümen o dövrün 2 manatı hüdudunda idi.

10- A. Müstofi. Qacar dövrü tarixi, I cild, səh. 661.

11- Mirzə Melkum xanın yazdığına görə onun 200-ə yaxın əsəri, məqaləsi, kitabçası və s. vardır. Onların çoxu çap edilmişdir. Burada Melkum xanın əldə olan 25 əsərindən istifadə edilmişdir. Onların ən mühümləri:

۱۱- "دفتر قانون"، "اصول آدمیت"، "دستگاه دیوان"، "کتابچه غیبی"؛ "حجت"، "مفتاح"، "حرف غریب"، "اصول تمدن"، "پولتیکهای دولتی"

12-«İttihade islam» təşkilatının görkəmli üzvlərindən hacı Mirzə Yəhya Dövlətabadi həmin təşkilatın rəhbərlik mərkəz ilə Mirzə Ağaxan Kermani vasitəsilə əlaqə saxlamış, təşkilatın göstəriş-lərini həyata keçirməkdə mühüm işlər görmüşdür. 1898-ci ildə. «Maarif əncüməni»nin banilərindən olan Dövlətabadi bu sahədə göstərdiyi fəaliyyətlə yeni məktəblərin müəssisləri sırasına daxil olmuşdur. O, 1901-ci ildə gizli, siyasi

əncüməndə fəaliyyət göstərmiş, 1904-cü ildə yaranmış «İnqilab komitəsi»nin başçılarından biri olmuşdur. Dövlətabadi inqilab dövründə «Əncüməne əsnaf»ın rəhbərlərindən, ondan sonrakı dövrün siyasi xadimlərindəndir. O,

"حیات مجی یا تاریخ معاصر"

(Yəhyanın yaşayışı və ya müasir tarix) adlı yazdığı 4 cildlik əsərində özünün geniş tərcümeyi-halını, İranın o dövrünün ictimai, siyasi tarixini izah etmişdir. Təvazökarlıqdan, ya siyasi mülahizələrə görə, gizli, siyasi cəmiyyətlərdə öz rolundan geniş bəhs etməyən Dövlətabadi bir sıra məsələləri şərh etdik-də öz iştirakını qeyd etməkdən bə'zi hallarda boyun qaçırma bilməmiş siyasi, gizli cəmiyyət və təşkilat işləri haqqında bir çox qaranlıq məsələlərin işıqlandırılmasına yardım göstərən faktlar vermişdir.

13- Nazimülislam Kermani 1891-ci il «Tənbəki üsyanı» dövründən başlayaraq, İranda davam edən siyasi hadisələrin yaxın müşahidəçisi, 1905-ci ildə yaranmış «Əncüməne məxfi»nin təşkilatçılarından biri olmuşdur. O, bütün müşahidə və iştirak etdiyi hadisələr haqqında, xüsusilə «Əncüməne məxfi»nin yaradılması və fəaliyyəti haqqında dəqiq mə'lumatları özünün 3 cildlik

"تاریخ بیداری ایرانیان"

(İranlıların oyanması tarixi) adlı əsərində toplamış və nəşr etmişdir.

14- Gənc yaşlarında siyasi, gizli əncüməndə, «İnqilab komitəsi»nin sıralarında fəaliyyət göstərən doktor Mehdi Məlikzadənin yazıları, xüsusilə onun 7-cildlik

"تاریخ انقلاب مشروطیت ایران"

„İran məşrutə inqilabının tarixi» adlı əsəri əlaqədar əncümənlərin və təşkiylatların fəaliyyəti haqqında geniş mə'lumat verir

15-Abbas Mirzə Mülkəranın tərcümeyi-halı.

۱۶- "سه سل در دربار ایران از ۱۳۰۶ تا ۱۳۰۹ قمری" تالیف دکتر فوریه، طبیب مخصوص ناصرالدین شاه، ترجمه عباس اقبال، تهران، ۱۳۲۶ شمسی.

Nəsreddin şahın xüsusi həkimi doktor Fevryə, uç il İran saray'ında.

۱۷- "تحریر تنباکو" تالیف حجه الاسلام شیخ رضا زنجانی، به سعی و اهتمام جواد ه. س. تهران، ۱۳۳۳.

(Zənçanlı Şeyx Rzanın «Tənbəkinin həram edilməsi» əsəri.)

18- İz teqeranskoqo dnevniko polkovnika V. A. Kosoqovskoqo.

M, 1960 q.

۱۹- محمد محیط طباطبائی، مجموعه آثار میرزا ملکم خان، تهران، ۱۳۴۰

(Bundan sonra: M. Təbatəbai. Mirzə Melkum xan əsərlərinn külliyatı.).

۲۰- فریدون آدمیت، فکر آزادی و یا مقدمه نهضت مشروطیت ایران، تهران ۱۳۴۰

(Bundan sonra: F. Adəmiyyət. Fekre azadi).

21- Framason ingiliscə iki sözdən „free“ yə'ni „azad“, „mason“ yə'ni «bənna» sözlərindən təşkil olunmuşdur.

۲۲- مجله خواندنیها، شماره ۴۵، ۸۷، ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۳، سال ۲۴، تهران، ۱۳۴۳

23- Bax: Drevnosti vostoçnie, Trudı vostoçnoi komissii, yubileinıi vıpusk, tom IV, M., 1913, səh. 15–20.

24- Bax: Middle Eastern affairs no: London, 1958, pp 43-60

25- Məşrutə inqilabı ərəfəsində İrandan xaricdə nəşr edilən fars qəzetləri haqqında bax: H. Hatəmi. Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializm əleyhinə mübarizəsi, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1964.

Birinci fəsilin izahati

26- Bolhşaya sovetkaya ənsiklopediya, tom 38, M., 1938, sah. 339

۲۷- محمد محمود. "تاریخ روابط ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی" جلد هفتم، تهران، ۱۳۳۲ ص. ۱۸۱۲

(Bundan sonra: M. Mahmud. Siyasi əlaqələr tarixi)

۲۸- ح. حلاج. تاریخ نهضت ایران، تهران، ص. ۷۸

(Bundan sonra: H. Həllac. İran hərəkatı tarixi.)

29- Bu təşkilatın fəaliyyəti İran məşrutə inqilabı dövrünə (1907-ci ildən sonraya) təsadüf etdiyinə görə burada bu barədə izahat verilməyəcəkdir.

30- M. Mahmud. Siyasi əlaqələr tarixi, 5-ci cild, səh. 1217.

31- yenə orada, 7-ci cild, səh. 1812.

۳۲- "نفت و بحرین یا عباس اسکندری در خدمت مجلس پانزدهم، تهران، ۱۳۳۲، ص. ۳۸۸

(Bundan sonra: Neft və Bəhreyn...)

۳۳- علی مشیری، "اولین فراماسونهای ایرانی در اوایل قرن نوزدهم" مجله خواندنیها، شماره ۹۵، سال ۲۴، ۱۸، ۱۹۶۴، ص. ۱۹

34- yenə orada, səh. 19.

35- yenə orada.

۳۴- اسماعیل رائین- مجله خواندنیها، شماره ۹۸، تهران ۲۹ اوت ۱۹۶۴، ص. ۱۸

۳۷- علی مشیری، مجله خواندنیها، شماره ۹۵، تهران، ۱۸ اوت ۱۹۶۴، ص. ۲۰

۳۸- ملک الشعرا بهار، سبک شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی. جلد- ۳، تهران، ۱۳۲۰

39- yenə orada, səh. 342.

40- Fridun Adəmiyyət. Fəkre azadi, səh. 28.

41- E.Brown. The Press and Poetry of modern Persia Combridge. 1914, p. 21.

42- 1834-cü ildə Məhəmməd şah hakimiyyətə çıxdıqdan sonra öz qardaşlarından və əmioğlanlarından bə'zilərini öldürmüş, bə'zilərini də kor etmişdir. Adları yuxarıda qeyd olunan üç qardaş ölümdən və

kor olmaqdan xilas olmaq üçün qaçıb Londona getmişdilər.

۴۳- علی مشیری، مجله خواندنیها، شماره- ۹۵، تهران، ۱۸ اوت ۱۹۶۴، ص. ۲۰

44-«Rümüzussəyahə» (Səyahət sirləri) adlı səfərnəmə əlyazması şəklində Britaniya muzeyi arxivində saxlanılır. Onun bir nüsxəsi isə Tehrandə, Milli Şura Məclisi kitabxanasında saxlanılır.

۴۵- علی مشیری، "اولین فراماسونهای ایرانی در قرن نوزدهم" مجله خواندنیها شماره- ۹۵، تهران، ۲۸ اوت ۱۹۶۴، ص. ۱۰

46- Mirzə Yəqub xan. İsfahanın yaxınlığında yerləşən Culfa qəsəbəsindən idi. O, xristian ailəsində anadan olmuş, sonradan xristianlığı tərk edərək, müsəlman dini qəbul etmişdir.

47- Wilfrid Blunt. Secret history of English occupation of Egypt, London, 1907, p. 83.

48- « Arthur Harding.A. Diplomatist in the East London. 1928, p. 77.

49- Həmədanlı Naserülmülk 1898-ci ildə Əminüddövlə Hökumətində maliyyə naziri idi. Artur Hardinq İranda səfir olduğu müddətdə, Əminüssultanın baş nazirliyi vaxtında Naserülmülk nazirlik vəzifəsindən kənar edilmişdi, Həmədanda Hakim vəzifəsi daşıyırdı.

50- Artur Hardinq. Göstərilən əsəri, səh. 77.

51- Kəsrevi. Tarixə məşrutə, səh. 90.

۵۲- محمد علی خلیلی، فرهنگ امیرکبیر، تهران، ۱۳۳۴، ص. ۶۶۸

۵۳- مهدیقلی هدایت (مخبرالسلطنه) گزارش نامه ایران، جلد ۳، ۱۳۱۷، ص. ۴۷

54- M. S. Ivanov. İranskaya revolutsia 1905–1911 qq., M., 1957, səh. 496.

55-Bu heyət rus səfiri Qriboyedovun Tehrandə öldürülməsilə əlaqədar olaraq İran hökuməti tərəfindən Peterburqa göndərilmişdi. Şirazlı Mirzə Saleh və Mirzə Tağı xan (sonralar Əmir Kəbir) də bu heyətin tərkibinə daxil idilər.

56-Friydun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 39.

57-Yenə orada.

۵۸- فریدون آدمیت، امیرکبیر و ایران یا ورقی از تاریخ سیاسی ایران، جلد ۱ و ۲، تهران، ۱۳۲۳

59-İranda ilk qəzet olan «Vəqayei ittifaqiyyə» haqqında bax:
E. Brovvn. THE Press and poetry of modern Persiala Combridge,
1914, p. 21.

60- Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 44.

61-Yenə orada.

62-Yenə orada.

63-Yenə orada.

۶۴- خان ملک ساسانی، سیاستگران دوره قاجاریه، تهران، ۱۳۳۷، ص. ۱۶

(Bundan sonra: Xan Məlik. Səyasətgeran...).

65- Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 55.

66- Drevnosti Vostoçnie, Trudı vostoçnoi komissii, tom 1v. M.,
191s», səh. 17.

67- Yenə orada, səh. 18.

68- K. Çaikin. Kratkiy oçerk noveișei persidskoi literaturı,
1928, səh. 22.

۶۹- مهدی ملکزاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، جلد سوم، تهران، ۱۳۳۰، ص. ۱۱۹

(Bundan sonra: M. Məlikzadə. Tarixe inqilab).

70-E. Ə. Bertelhs. Oçerk istorii persidskoi literaturı,
Leningrad, 1928, səh, 131.

71-M. S. Ivanov. Oçerk istorii İrana. Moskva, 1952, səh. 194.

72-Xan Məlik. Səyasətkəran, səh. 127.

73-A. Mustofi. Qaçar devru tarixi, I cild, səh. 204.

۷۴- ناظم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، چاپ دوم، تهران، ۱۳۳۲، ص. ۱۱۸

(Nazimulislam Kermani. İranlıların oyanması tarixi II çapı).

75-Böyük loj və Böyük Şərq nəzərdə tutulur.

76-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. S. K.

77-Yenə orada, səh. K.

78-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliy'atı.

79-Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi. səh. 201.

80-Middle Eastern affairs, no. 1, London, 1958, p. 47.

81-Wilfrid Blunt. Secret history of the English occupation of Egypt, London, 1907, p.83

82 Drevnosti Vostoçnie, Trudı, tom IV, Moskva, 1913, səh. 17

۸۳- ابراهیم تیموری، عصر بیخبری یا تاریخ امتیازات ایران، تهران، ۱۳۳۲، ص. ۶۴

(Bundan sonra: I. Teymuri. İmtiy'azlar tarixi).

84- Yenə orada.

85-Drevnosti Vostoçnie, Trudı, tom IV, Moskva, 1913, səh. 17.

86-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. K.

87-Azərbay. SSR EAəlyazmaları fondunda saxlanmış M. F. Axundovun arxivində Cəlaləddin Mirzə ilə M. F. Axundovun bir-birinə yazdıqları onlarla məktub vardır. Bu məktublər M. F. Axundovun 1962-ci ildə Bakıda Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş əsərlərinin üçüncü cildinə daxildir.

88-Mirzə Cəfər xan 1818-ci ildə Londonda frامason lojuna cəlb edilmiş İranlı tələbələrəndən biri idi. O, sonralar İstanbulda, Londonda səfirlik etmiş, 1860-cı ildə Muşirüddövlə ləqəbi ilə dövlət Şurasının sədri olmuşdur.

89-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səI. 15.

۹۰- میرزا ملکم خان، کتبچه غیبی یا دفتر تنظیمات، ص. ۵۰-۲۴

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Kitabçeyeqeybi)

91-yenə orada, səh. 24-34.

92-Mirzə Melkum xan. Kitabçeyeqeybi, səh. 24-50

93-Yenə orada, səh. 25-50.

94-Yenə orada, səh. 26.

95-yenə orada, səh. 15.

96-Əhməd Pəjuh E. Braunun «İran inqilabı» adlı əsərini fars dilinə tərcümə edən, onu 1960-cı ildə Tehrandə çap etdirən mütərcimdir. Pəjuh Həmin əsəri çap etdirərkən, özünün bir sıra mühüm qeydlərini də bu əsərin sonuna əlavə etmişdir. Burada Pəjuhun qeydlərindən istifadə etmək lazım gəldikdə (bundan sonra: Ə. Pəjuhun qeydləri) adı ilə göstəriləcəkdir.

Bax: Ə. Pəjuhun qeydləri, səh. 466.

97-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. 34

98-İ. Teymuri. İmtiyazlar tarixi... , səh. 64.

99 M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. H.

۱۰۰- محمد حسن خان اعتماد السلطنه، الماثر و الآثار، تهران، ۱۳۰۶ قمری، ص. ۱۱۸

101-Bəst-farsca bağlı deməkdir. İranda son vaxtlara qədər Hökuməttərəfindən tə'qib edilən hər hansı şəxs məsciddə, muctəhidin evində, xarici səfərxanalarda və ya konsulxanalarda, sonralar Şura Məclisi binyasında və s bu kimi yerlərdə izlənsəydi, yə'ni bəst otursaydı heç kəs ona toxuna bilməzdi.

1905-1911-ci illər İran inqilabının başlanqıcında bəstdən kütləvi surətdə istifadə edilmişdir.

102-Xan Məlik. Göstərilən əsəri, səh. 128.

103- İ. Teymur i. İmtiyazlar tarixi, səh. 64.

104- M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. H.

105- M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. 1c

106-Wilfrid Blunt. Secret history of english occupation of Egypt, London, 1907, p.83

107- H. Həllac. İran hərəkatı tarixi, Tehran, 1325, səh. 78.

108-Mirzə Kazım bəy. Babizm Haqqında, M. F. Axundovun arxivi, karton 2, vər. 6.

109-Mirzə Melkumxanın «Kitabçeye qeybi» əsəri nəzərdə tutulur,

110-Mirzə Kazım bəy. Göstərilən əsəri,

۱۱۱- میرزا یوسف خان، یک کلمه، تهران، ۱۲۸۷ قمری، ص. ۲

112 Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları fondu, M. F. Axundovun arxivi, karton 6, Kəmaluddövlə məktubları, vər. 194.

113-Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları fondu, M. F. Axundovun arxivi, karton 6, Kəmaluddevlə

məktubları, vər, 174.

114-Yenə orda. vər. 161

115-Yenə orda.

۱۱۶- محمود فرهاد معتمد، تاریخ سیاسی دوره مصادرت میرزا حسین خان سپهسالار اعظم، تهران، ۱۳۲۵، ص. ۹۹

(Bundan sonra: M. Fərhad. Tarixə dövreyə sədarətə Mirzə Hüseyn xan Sepəhsalar)

117-M. Fərhad. Tarixə devreyə sədarətə Mirzə Hüseyn xan Sepəhsalar, səh. 128.

118- Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 79.

119- yenə orada, səh. 79.

۱۲۰- محمد حسین خان اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، جلد سوم، تهران ۱۲۹۵، ص. ۱۶۲

121-Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 96.

122-Nazimülislam. Göstərilən əsəri, səh 117.

123 Nazimülislam. Tarixə: bidari.., səh. 117. 124

۱۲۴- سلطان مسعود میرزا ظل السلطان، تاریخ سرگذشت مسعودی، اصفهان، ۱۳۲۵، ص. ۲۲۵

۱۲۵- محمد حسن خان اعتماد السلطنه، الماثر و الآثار، تهران، ۱۳۱۷، ص. ۱۵۵

۱۲۶- مهدیقلی هدایت، گزارش نامه ایران، قسمت سوم، تهران، ۱۳۱۷، ص. ۱۵۵

Bax: M.Mahmud. Əlaqələr tarixi, VI cild, səh. 1787.

İ. Teymuri. İmtiyazlar tarixi, səh. 62

Xan Məlik. Göstərilən əsəri. Səh. 143-144, Melkum xan Parisdə təhsil alarkən, hipnoz sahəsində də çalışmış, tamaşaçısını valeh edən göz bağlayıcı məharəti öyrənmişdi.

127-M. Məlikzadə. Tarixə inqilab, I cild, səh. 143.

128-Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 100.

129-Bax: M. F. Axundov. Əsərləri, III cild, Bakı, 1962, səh. 202,

130-1908-ci ildə Abdüllah Kəvə vasitəsilə yenidən çap edilmiş «Üsule adəmiyyət» əsərinin Melkum xan tərəfindən yazılmış giriş hissəsinə bax, səh. 1; Melkum xanın 30-a yaxın məşhur kitabçası İranda 1907-1912-ci illərdə Haşım Rəbizadə, Abdüllah Kəvə, Abbasqulu Adəmiyyət. Türkiyədə İbrahim Cəfərzadə adlı Melkum tərəfdarları tərəfindən yenidən çap və nəşr edilmişdir.

131- Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 146-147

۱۳۲- کلیات پرنس میرزا ملکم خان ناظم الدوله "حرف غریب" باقدا م هاشم ربیع زاده، تهران، ۱۳۲۵، ص. ۵۰

(Bundan sonra: H. Rəbizadə. Melkumxanın kulliyatı...).

۱۳۳- میرزا ملکم خان، حرف غریب، ص. ۵۴

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Hərfe qərib.).

۱۳۴- میرزا ملکم خان، اصول تمدن، ص. ۱۵

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Üsule tәмəddün).

135-M. Təbatəbai. Melkum xan əsərlərinin kulliyatı, səh. 206.

136-Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 216.

137-yenə orada, səh. 216.

۱۳۸- میرزا ملکم خان، دستگاہ دیوان، تهران، ۱۳۲۷، ص. ۷۶

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Dəsqaee divan.)

139-Mirzə Melkum xan. Dəsqahe divan, səh. 85.

140-Mirzə Melkum xan. Kitabçeye qeybi, səh. 13.

141-Mirzə Melkum xan. Üsule tәмəddün, səh. 5.

142-Yenə orada, səh. 19.

۱۴۳- میرزا ملکم خان، اصول ترقی، ص. ۷۱

144- Mirzə Melkum xan Üsule tәмəddün, səh. 22.

145-Yenə orada, səh. 21.

146-Yenə orada.

147-Mirzə Melkum xan. Üsule tәмəddün, səh. 33.

148-Kurur yarım milyon deməkdir, lakin Melkum xanın burada hansı puldan danışdığı (tümən, lire və ya manat) mə'lum deyildir.

149-Fridun Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 152.

150- Mirzə Melkum xan Hərfe qərib, səh. 47-48.

151-Mirzə Melkum xan. Üsule tәмəddün, səh. 29

152- Yenə orada.

153- Yenə orada.

۱۵۴- میرزا ملکم خان، پلتیکهای دولتی، تهران، ۱۳۲۵ قمری، ص. ۱۳۹، ۱۴۰

(Bundan sonra: Mirzə Melkumxan. Politixaye dövləti.)

155-Yenə orada, səh. 141.

156-Yenə orada, səh. 143

157-Fridun Adəmiyyət - Fekre azadi, səh. 178.

۱۵۸- میرزا یحیی دولت آبادی، تاریخ معاصر یا حیات یحیی، جلد اول، تهران ۱۳۳۲، ص. ۵۷

(Bundan sonra: Dövlətabadi. Tarixe moaser.)

۱۵۹- میرزا یوسف خان، یک کلمه، تهران، ۱۲۷۸ هجری قمری، ص. ۲

160--Fridun Adəmiyyət , Fekre azadi, səh. 183.

161- Yenə orada, səh. 186.

۱۶۲- میرزا یوسف خان، یک کلمه، تهران، ۱۲۷۸

163- Nazimulislam. Göstərilən əsəri, səh. 177.

164-yenə orada, səh. 186.

۱۶۵- میرزا ملکم خان، اصول آدمیت، ص. ۲۳۳

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Üsule Adəmiyyət).

166-Mirzə Melkum xan. Üsule adəmiyyət, səh. 234-240.

167-Yenə orada, səh. 234-252.

۱۶۸- میرزا ملکم خان، اصول انسانیت، ناشر ابراهیم جعفرزاده، اسلامبول، ۱۳۲۷، ص. ۱

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Üsule Adəmiyyət. İstambul nəşri).

۱۶۹- میرزا ملکم خان، اصول آدمیت، ناشر عبدالله کاوه، تهران، ۱۳۲۶ هجری قمری، ص. ۴

(Bundan sonra: Mirzə Melkum xan. Üsule adəmiyyətin Kavə tərəfindən nəşri.)

170- Mirzə Melkum xan Üsule adəmiyyət, səh. 4, 14.

171-Yenə orada, səh. 15, 16.

172-Yenə orada, səh. 14.

173-Yenə orada, səh. 241-242.

174- Mirzə Melkum xan Üsule adəmiyyət, səh. 242.

175-Yenə orada, səh. 242.

۱۷۶- میرزا ملکم خان، اصول آدمیت، باقداش هاشم ربیع زاده، ص. ۴۳

177-Yenə orada, səh. 243.

178- Yenə orada, səh. 245–246.

179-Yenə orada, səh. 248.

180-Yenə orada.

181-Yenə orada, səh. 250–251.

182-Fridun Adəmiyyət. Fəkre azadi, səh. 147.

183 - A. Müstofi. Qaçar dövrünün tarixi, səh. 204.

184- İ. Teymuri. İmtiyazlar tarixi, səh. 6.

185-Dövlətabadi Tarixə moaser, I ld, səh 48.

189- Dövlətabadi Tarixə moaser, I cild, səh, 46.

186- İmamcümənin gizli siyasi cəmiyyətdə iştirak etməsi ancaq Mirza Yəhyanın əsərlərində qeyd edilmişdir. Başqa materialda bu məlumata təsadüf edilmir.

187-Əminüddövlə bu zaman dövlət katibi və poçt naziri, Yəhya xan Müşirüddövlə isə xarici işlər naziri idi.

188- Fridun Adəmiyyət. Fikre Azadi, səh. 202, 204.

189- Dövlətabadi. Tarixə Moaser, I cild, səh. 46.

۱۹۰- میرزا ملک خان، مفتاح، نشر عبداله کاوه، تهران، ۱۳۲۵ قمری، ص. ۲۶

(Bundan sonra: M i r z ə M e l k u m x a n. Müftah).

191- Yenə orada, səh. 40.

192-Yenə orada, səh. 42.

193-Yenə oradla.

194-Bax: Mirzə Melkum xan. Müftah. səh. 46.

195-Yenə orada, səh. 52.

۱۹۶- میرزا ملک خان، حجت، نشر عبداله کاوه، تهران، ۱۳۲۵ قمری، ص. ۶۲

(Bundam sonra: M i r z ə M e l k u m x a n. Höccət)

197- Yenə orada. səh. 62.

۱۹۸- میرزا ملک خان، توفیق امانت، جزوه اول، تهران، ۱۳۲۵ قمری، ص. ۲۱۳

(Bundan sonra: M i r z ə M e l k u m x a n Tovfiqə əmanət).

199- M i r z ə M e l k u m x a n Tovfiqə əmanət, I kitabça, səh. 214-215.

200-Bax: Yenə orada, II kitabça, səh. 224.

201-Yenə orada, səh. 225–229.

202-Yenə orada, səh. 227

۲۰۳- ابراهیم تیموری، قرارداد ۱۸۹۰ رژی، تحریم تنباکو، تهران ۱۳۲۸، ص. ۲۷

(Bundan sonra: İ. Teymuri, 1890-cı il müqaviləsi..).

204-yenə orada. səh. 27.

205-Şeyx Rza Zəncani. Tənbəkinin həram edilməsi, Tehran, hicri 1333, səh. 34.

206-«Mülkəranın tərcümeyi-haalı», səh. 114.

207- İ. Teymuri. 1890-cı il müqaviləsi. səh. 43.

208-Yenə orada.

209-Şeyx Rza Zəncani. Tənbəkinin həram edilməsi, səh. 25.

210- «Mülkəranın tərcümeyi-halı», səh. 114.

۲۱۱- دکتر فوریه، سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال، تهران، ۱۳۲۶، ص. ۲۲۰

212- İ. T e y m u r i. 1890-cı il müqaviləsi, səh. 47.

213-1891–92-ci illərdə İranda baş vermiş «Tənbəki üsyanı» haqqında geniş mə'lumat almaq üçün Şeyx Rza Zəncaninin «Təhrime Tənbaku», Nazimülislamın «Tarixə bidariye İraniyan», İbrahim Teymurinin «Qərardade 1890–reji» adlı əsərlərinə və L. V. Stroyevanın «Borba İranskovo naroda protiv anqliiskoi tabaçnoi monopolii v İrane v 1891–1892 qq..» məqaləsinə bax.

214- İ. Teymuri İmtiyazlar tarixi, səh. 214.

215- Yenə orada, səh. 215.

216- Fridun Adəmiyyət. Fəkre azadi, səp. 216.

217-«Qanun» qəzeti, London,

218-Yenə orada, № 7.

219-Yenə orada, № 13.

220- Yenə orada, № 1.

221-«Qanun» qəzeti, № 4.

222-Yenə orada, № 7, 10, 11.

- 223- Yenə orada, № 7.
- 224-Yenə orada, № 8 və 13.
- 225-Zend orada, № 7.
- 226-Yenə orada, № 11.
- 227-Yenə orada, № 7-8, 11,
- 228-Bax: «Qanun» qzzeti, № 6, 7, 9.
- 229-Yenə orada, № 9.

۲۳۰- محمد صدر هاشمی، تاریخ جراید پ مجلات ایران لد ۴، اصفهان، ۱۳۳۲، ص. ۹۶

(Bundan sonra: M. Sədr Haşimi. İranın mətbuat tarixi.)

- 231-Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 123.
- 232-M. Sədr Haşimi. İranın mətbuat tarixi, səh. 96.
- 233-«Mülkəranın tərcümeyi-halı», səh. 111.
- 234-Dövlətabadi Tarixə moaser, cild I, səh. 128.
- 235-M Məlikzadə. Tarixə inqilab, I cild, səI. 138.
- 236-Fridün Adəmiyyət. Fekre azadi, səh. 197.
- 237- Nazimülislam. Göstərilən əsəri, səh. 185.
- 238-Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 128.
- 239-Fridun Adəmiyyət t. Fekre azadi, səh. 206.
- 240-Yenə orada, səh. 207.
- 241-Yenə orada.
- 242- 6 il London səfirlrliyində Melkumxanla birlikdə işləmiş Məhəmmədəli Fəridülmülk Mirzə Melkumxanın yaxın məsləkdaşlarından biridir. «Adəmiyyət cəmiyyəti»nin lövhləri və kitabçaları onun xətti ilə yazılıb yayılırdı.
- 243-Görkəmli ədib və şair Mirzə Hüseyn Fruği Hökumət qəzetlərinin redaktoru idi.
- 244-Bax: Fridun Adəmiyyət Fekre azadi, səh. 205.
- 245- V. I. Lenin. Əsərləri, 31-ci cild, Bakı, Azərnəşr, 1952, səh. 141.

۲۴۶- روزنامه کاوه، شماره ۳، برلین، ۲۱ مارس ۱۹۲۱، ص. ۷

(«Kave» jurnalı, no. 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 7.)

247- Bax: L. R. Qordon - Polonskaya. Musulmanskie teçeniya v obshestvennoi mısli İndiyi i Pakistana, Moskva, 1963, səh. 153--160.

248- Valentin Chirol. The Eguptianp Problem, London, 1921, p. 112.

249- Iz Teqeranskoqo dnevniko polkovnika V. A. K.osoqovskoqo M. 1960, səh. 4..

250-Yenə orada, səh. 8.

251-Nazimülislam. Göstərilən əsəri, səh. 63.

252- E. Braun. İran inqilabı, səh. 16.

253- Kəsrevi. Tarixə məşrutə, IV çapı, səh. 40;

254- M. S. Ivanov. İranskaya revolutsia 1905–1911 qq., səh. 55.

۲۵۵- غلام جیلانی اعظمی، سید جمال الدین افغانی، کابل، ۱۳۱۷، ص. ۵

256- Vilfrid Blənt Seyidin Buxarada təhsil aldığıı iddia edir.

257- «Kava» jurnalı, № 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 8.

۲۵۸- مرتضی مدرسې چهار دهی، زندگانی سید جمال الدین، تهران، ۱۳۲۴، ص. ۶۶

259- «Kavə» jurnalı, № 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 8.

260- Yenə orada, səh. 7

261- «Kavə» jurnalı, № 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 7.

۲۶۲- مرتضی مدرسې چهار دهی، زندگانی و فلسفه اجتماعی سید جمال الدین افغانی، تهران، ۱۳۲۴، ص. ۷

263- Ə. Pəjuhun qeydləri, səh. 458–459.

۲۶۴- غلام جیلانی اعظمی، سید جمال الدین افغانی، کابل، ۱۳۱۷، ص. ۳۳

265- E. Braun. İran inqilabı, səh. 6.

۲۶۶- غلام جیلانی اعظمی، سید جمال الدین افغانی، کابل، ۱۳۱۷، ص. ۳۳

267- «Kavə» jurnalı, № 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 7.

268-Şeyx Məhəmməd Əbdöh Seyid Cəmaləddinin şagirdi və dostlarından biridir. O, XIX əsrin axırlarında islam dini

islahatçılarınin görkəmli nümayəndəsidir.

269-«Kavə» jurnalı, no. 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 8.

270-Xan Məlik Göstərilən əsəri, səh. 191.

271-M. Mahmud. Əlaqələr tarixi, V cild, səh. 1209.

272- «Mülkəranın tərcümeyi-halı», səh. 112.

273-«Kavə» jurnalı, № 3, Berlin, 21 mart 1921-ci il, səh. 8.

274-1896-cı il may ayında Nəsrəddin şahı öldürən Mirzə Rza Kermani nəzərdə tutulur.

275-Nazimülislam. Göstərilən əsəri, səh. 63.

276-.Bax: «Mülkəranın tərcümeyi-halı», səh. 113.

277-«Adəmiyyət cəmiyyəti»nin üzvləri nəzərdə tutulur.

278-«Mülkəranın tərcümeyi-halı», səI. 113.

279-Bax: İ. Teymuri 1890-cı il müqaviləsi, səh. 52.

280-Yenə orada, səh. 61.

281-E. Braun İran inqilabı, səh. 13, 45.

282-Xan Məlik. Göstərilən əsəri, səh. 193.

283- «Qanun» qəzeti, 20 may 1891, № 4,

284-Yenə orada.

285- Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 126.

286-Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 127.

287-Nazimülislam Göstərilən əsəri, II çapı, səh. 75.

288-289- Dövlətabadi.Tarixə moaser, I cild, səI. 99.

۲۹۰- میرزا لطف اله اسد آبادی، شرح حال و آثار سید جمال الدین اسد آبادی، برلین،
۱۳۰۴، ص. ۵۵.

291-X a n M ə l i κ. Göstərilən əsəri, səh. 207.

292- Dövlətabadi Tarixə moaser, I «cild, səh. 124.

293- Dövlətabadi Tarixə moaser, I cild, səh. 124.

294- Yenə orada

295- Xan Məlik. Göstərilən əsəri, səh. 208.

296- Yənə orada.

297- Yənə orada, səh. 213-224.

298- Seyid Cəmaləddinlə Sultan Əbdülhəmid arasında baş vermiş müxalifət haqqında İran müəlliflərindən Lütfulla Əsədabadinin verdiyi mə'lumat belədir: Əbdülhəmidlə Seyid Cəmaləddin arasında dəfələrlə aparılmış xüsusi müzakirələrdə birləşəcək müsəlman ölkələri siyasi birliyinə ali hakimiyyət orqanı İstambulda yaradılacaq ali konqres olmalıdır. Konqres iki məclisdən təşkil ediləcək və oraya hər hansı bir ölkədən iki nümayəndə seçilib, göndəriləcəkdir. Nümayəndənin biri öz ölkəsinin hökuməti tərəfindən, digəri böyük ruhanilərdən olmaq şərti ilə millət tərəfindən seçilməli və konqresə göndərilməli idi. Müsəlman ölkələrinə aid bütün mühümməsəşələlər bu konqresdə həll edilməli, konqresin çıxardığı qərarların, verdiyi əmrlərin icrası bütün müsəlman ölkələri üçün vacib sayılırdı. Sonralar mə'lum oldu ki, Sultan Əbdülhəmid konqresin hər iki məclisinin rəisi, yə'ni ali hakimiyyət orqanının vahid başçısı olmaq istəyirmiş, Cəmaləddinlə Əbdülhəmid arasında baş vermiş ixtilafın səbəbi məhz bu məsələ olmuşdur.

لطف اله اسد آبادی، شرح حال و آثار سید جمال الدین اسد آبادی، برلین، ۱۳۰۴، ص.
۹۰

299-Nazimülisl a m. Göstərilən əsəri, II çapı, səh, 7.

300-Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 128.

301- Yənə orada, səh. 130.

302-Braun. İran inqilabı, səh. 83.

303- O zaman üç tımən 6 manat məbləğində idi.

304-Dövlətabadi. Tarixə moaser, I cild, səh. 170.

۳۰۵- مجله ارمغان، شماره ۴، سال ۱۵، تهران، ۱۳۱۳، ص. ۴۷۱

306-M. Məlikzadə. Tarixə inqilab, I cild, səh. 214.

307- İ. Teymuri. İmtiyazlar tarixi, səh. 65.

308- İz Teqeranskoqo dnevnika polkovnika V. A. Kosoqovskoqo, səh. 47.

309-E. Braun. İran inqilabı, səh. 94.

310- İz Teqeranskoqo dnevnika polkovnika V. A. Kosoqovskoqo, səh. 38.

311- Nazimülislam. Göstərilən əsəri, II çapı, səh. 87.

312-Dövlətabadi. Tarixə moaser, səh. 139

313- Yenə orada, səh. 141.

۳۱۴- علی اکبر ارداقی، "دربار شاهی" تهران، ۱۳۲۱، ص. ۱۶۴ - ۱۷۹

315-V. A. Kasaqovskinin əsərində bəbi deyildikdə, XIX əsrin axırlarında Qaçar monarxiyasından narazı olanlar nəzərdə tutulmuşdur. (Petrov).

316-İz Teqeranskoqo dnevnika polkovnika V. A. Kosoqovskoqo, səh. 59.

316a- Məktubda «Bağır» əvəzində səhvən «Batr» getmişdir. (Red.).

317-İz Teqeranskoqo dnevnika polkovnika V. A. Kosoqovskoqo, səh. 59.

318- İ.Teymuri 1890-cı il müqaviləsi, səh. 52-58.

319-Yenə orada, səh. 158.

320-yenə orada, səh. 159.

321- İ. Teymuri. 1890-cı il müqaviləsi, səh. 170.

322- İslam dinində müqəddəs müharibə deməkdir.

323- İ. Teymuri. 1890-cı il müqaviləsi, səh. 164.

324- Yenə orada, səh. 163.

325- Bax: «Qanun» qəzeti, no. 8

326-İ. Teymuri 1890-cı il müqaviləsi, səh. 62.

327- E. Braun İran inqilabı, səh. 45.

328-Nazimulislam Göstərilən əsəri, II çapı, səh. 67.

329-Yenə orada, səh. 82.

330- Kəsrevi. Tarixə məşrutə, IV çapı, səh. 11.

331- Nazimulislam Göstərilən əsəri, II çanı, səh. 68.